

**Copenhagen
Business School**

HANDELSHØJSKOLEN

International Center
For Business and Politics
Steen Blichers Vej 22
DK-2000 Frederiksberg
Tel. +45 3815 3585
Fax. +45 3815 3555
e-mail cbp@cbs.dk

**Diskurs og Institution
Arbejdets Institutionelle Historie
Et ufuldendt manuskript
Ove K. Pedersen**

**Diskurs og Institution
Arbejdets Institutionelle Historie
Et ufuldendt manuskript
© Ove K. Pedersen**

Må kun citeres efter aftale med forfatter

Working paper no 54, 2008
Editor: Lars Bo Kaspersen

International Center for Business and Politics
Copenhagen Business School
Steen Blichers Vej 22
DK-2000 Frederiksberg
Phone: +45 3815 3583
E-mail: cbp@cbp.cbs
www.cbs.dk/cbp

ISBN
87-91690-56-0

Dette udgør kapitel 1 i manuskript om Arbejdets Institutionelle Historie. Kommentarer bedes rettet til Ove K. Pedersen, International Center for Business and Politics, CBS. Mailadresse op.cbp@cbs.dk. Postadresse Steen Blichers Vej 22, 2000 Frederiksberg. Telefon (45)3815 3582

**De privilegerede
i
byen**

Afsnit 4

3.1. Håndværker- og arbejderforholdet.

Også i byen var standssamfundet struktureret ved hjælp af privilegier; ligesom forholdet mellem by og land var det. Købstaden havde eneret på handel og næring; kun købmænd måtte drive handel; kun håndværkere måtte drive håndværk; og ingen undtagen byens borgere måtte udøve håndværk eller afsætte håndværksprodukter inden for byens grænser. Håndværkere fra byen måtte ikke drive håndværk på landet; håndværkere fra landet måtte ikke arbejde for byerne. Indenfor byen var håndværkernes arbejdsevne bestemt af laugens privilegium på næring. Både adel og borger var således indplaceret i et symmetrisk forhold, ligesom bonde og håndværkersvend, og husmand og håndværkerdreng. Den ene stands privilegier satte grænser for den næste. De vigtigste forskelle var mellem by og land, og her indenfor mellem borger og ikke-borger. Sammen med forskellene mellem de besiddelsesløse og de privilegerede, og adel og bonde udgjorde forskellen mellem by land samt borger og ikke-borger grundstrukturen i den absolutistiske regulering. De privilegerede havde for-rettigheder i forhold til stand eller formue og i forhold til om de boede på land eller i by. Købstadsprivilegiet var oprindeligt naturgroet; senere blev det delegeret af kongen som privilegium; det var både før-moderne og tidligt-moderne.

En arkæologisk beskrivelse af håndværkernes arbejdsevne må gå den lange vej omkring den borgerlige næring og de rammer bestemmelsen af denne sætter for arbejdsforholdet. Ligesom beskrivelsen af bondens arbejdsevne måtte gå vejen omkring kongeadelens og godsadelens privilegier. Den historiske beskrivelse af håndværkerforholdet har i udpræget grad lagt vægt på byhåndværket. Den overvejende del af den eksisterende fag- og retshistoriske litteratur koncentrerer sig om købstadsprivilegiet og laugsorganiseringen. Undtagelsen herfra er Sven Henningsens disputats fra 1944 om landhåndværket ¹; samt industrihistoriske studier af Albert Olsen ², Aksel E. Christensen ³, J.O. Bro Jørgensen ⁴ og Axel Nielsens industrihistoriske ⁵.

¹. Henningsen, Sven, "Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark", Göteborg, 1944.

². Olsen, Albert, "Staten og Lavene", in Historiske Meddelelser om København, anden række, bind III., 1927-28.

³. Christensen, Aksel E., "Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil c. 1730", udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1943 (genudg. 1979).

⁴. Bro Jørgensen, J.O., "Industriens Historie i Danmark. 1730-1820", udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1943 (genudg. 1975).

⁵. Nielsen, Axel, "Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil 1820-1870. 1. Halvbind Industriens Forhold i Almindelighed". Udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1944 (genudg. 1979).

Den tilgængelige litteratur er i øvrigt karakteriseret ved to ting. Den går for det første mere i detaljer omkring de kontraktretlige aspekter end litteraturen omkring landboforholdet. Især Otto Müllers gennemgang af dagældende laugsret giver en velstruktureret indsigt i de laugsorganiserede arbejds- og ansættelsesvilkår. Hans juridiske håndbog fra 1840 må stadig regnes som hovedværk på området. For det andet har beskrivelsen af byhåndværket og laugsorganiseringen udviklet sig til en særdisciplin. De anvendte kilder kan derfor opdeles i den almindelige faghistorie, herunder byhistorien; og den faghistorie der lægger særlig vægt på håndværkerforholdet - her kaldet håndværkerhistorien; herunder industri- og laugshistorien ⁶. Ligeså kan den opdeles i den almindelige retshistorie ⁷, og den retshistorie, der udelukkende forholder sig til erhvervs- og

⁶. Ang. den almindelige faghistorie se Nielsen, O., "Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. Femte del. Kjøbenhavn i Aarene 1660-1699", Kbhv., 1889; Nielsen, Axel, "Handbuch der Wirtschaftsgeschichte. Dänische Wirtschaftsgeschichte", Jena, 1933; Dahl, F., "Kjøbenhavns Bystyre gennem 300 Aar". Del I., Kbhv., 1943; Ladewig Petersen, Erling, "Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700", Dansk Socialhistorie, bind 3, Kbhv., 1980; samme "Tiden 1559-1648", in Christensen, Axel E. m.fl., "Danmarks Historie 2. Tiden 1340-1648", Kbhv., 1980; Ladewig Petersen, E., Jespersen, Knud. J.V., og Jespersen, L., "De fede år Odense 1559-1660", Odense, 1984; Johansen, Hans Chr., "En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870", Dansk Socialhistorie, bind 4, Kbhv., 1979; samme "Næring og bystyre. Odense 1700-1789", Odense, 1983; Olsen, Gunnar, "Den unge enevælde 1660-1721", in Danstrup, J. og Koch, H., "Danmarks Historie", bind 8, Kbhv., 1977; Cedergreen Bech, Svend, "Oplysning og Tolerance 1721-1784", in Danstrup, J. og Koch, H., "Danmarks Historie", bind 9, Kbhv., 1977; Degn, Ole., "Rig og fattig i Ribe", bd. 1-2, Århus, 1981. Ang. håndværkerhistorie se Nyrop, C., Meddelelser fra Industriens Område", Kbhv., 1876; samme "Forholdet mellem Mestre og Svende", Særtryk af Industrimødets Beretning, Odense 1885. Foredrag ved det 5te danske Industrimøde den 21de Juli 1885; samme "Kjøbenhavns Tømmerlav. Industrihistoriske Meddelelser", Kbhv., 1887; samme "Træk af dansk lavsordning. Lavenes ophævelse i det sextende og syttende aarhundrede", Særtryk af beretning om det sjette danske industrimøde, Kbhv., 1893; samme "Danske Farvere", Kbhv., 1900; samme "Haandværksskik i Danmark. Nogle aktstykker samt nogle oplysninger om Handwärgsgebrauch und Gewohnheit", Kbhv., 1903; samme, "Kjøbenhavns Murer- og Stenhuggerlav", in Historiske Meddelelser, Kbhv., 1907; samme "Den Danske Enevoldsmagt og Lavene. En lavshistorisk undersøgelse", Kbhv., 1909; Berg, Rasmus, "1512-1912 Smedelaug i Kjøbenhavn. Haandværkerhistoriske Meddelelser", Kbhv., 1912; samme "Det Danske Haandværks Historie", Kbhv., 1919; Olsen, A., 1927-28; Henningsen, Sven, 1944; Christensen, A.E., 1943 (1979); Bro Jørgensen, J.O., 1943 (1975); Bruun, Henry, "Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil aar 1900", Kbhv., 1938 (genudg. 1977); Nørregård, Georg, "Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857-1899", Kbhv., 1943 (genudg. 1977); Nielsen, Axel, "Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil 1820-1870. 1. Halvbind Industriens Forhold i Almindelighed". Udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1944 (genudg. 1979); samme "Industriens Historie i Danmark. Tiden 1820-1870. 2. halvbind Enkelte Industrier", udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1944 (genudg. 1975); Jacobsen, Grethe, "Håndværkets Kulturhistorie. Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550", Kbhv., 1982; Degn, O. og Dübeck, I., "Håndværkets Kulturhistorie. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700", Kbhv., 1983; Rasmussen, Edit, "Mester og Svend. Studier over københavnske tømmer- og murer-svendes lønproblemer og sociale forhold 1756-1800", Aarhus, 1985.

⁷. Matzen, Henning, "Forelæsninger over den danske retshistorie. Offentlig ret", Kbhv., 1893; samme "Forelæsninger over Den Danske Retshistorie. Privatret. I. Personret. Familieret. Arveret", Kbhv., 1895; Jørgensen, Poul Johs., "Dansk Retshistorie. Retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede", Kbhv., 1971.

arbejdsretlige spørgsmål med byhåndværket og laugene i centrum - her kaldet erhvervsretshistorien 8.

Der er selvfølgelig grunde - og endda gode - til, at historievidenskaben har kastet sin interesse over byhåndværket og ikke landhåndværket eller fabriksdrift. En af disse er ganske simpel. Helt tilbage til det 15. århundrede organiserede byhåndværket sig i laug og skabte på den måde forudsætninger for en selvstændig - og som sådan - historisk genkendelig livsform. Desuden blev byhåndværkere allerede i 1400-tallet givet status af stand (som del af borgerstanden); hvorfra der blev udviklet en særlig retsorden, der senere kunne gøres til kilde for eftertidens fag- og retshistorikere. Landhåndværket antog derimod ikke nogen organiseret form i den tidligt-moderne periode. Landhåndværkeren vedblev at indgå i den almindelige standsdeling på landet, hvor han eller hun sædvanligvis blev indplaceret på lige fod med husmænd 9.

Eftertidens interesse for håndværket har først og fremmest været begrundet i laugsorganiseringen som skranke for næringsfrihedens princip. Akkurat som landbohistorien og historien om de besiddelsesløse er håndværkerhistorien skrevet af eftertiden og på normalsubjektivitetens grundlag. Håndværkerhistorien har især interesseret sig for håndværkslaugene, og dermed den mest traditionsbundne og indædte modstander mod arbejdslovens almengørelse.

Den følgende gennemgang bliver kompleks; især fordi spørgsmålet om borgerlig næring omfatter mange forskellige sondringer. For at skabe overblik strukturerer jeg gennemgangen på to måder. Mest generelt opdeles efter retskilder. Jeg går ud fra, at der eksisterer retskilder for borgerlig næring (kapt. 3.2); for laugshåndværk (kapt. 3.3.); for landhåndværk (kapt. 3.4.) og for manufaktur- og fabriksvæsen (kapt. 3.5.). Mere specifikt opdeles efter bevillingsformer. Jeg sondrer mellem fire kategorier af bevillinger: Bevilling til borgerlig næring (borgerskab);

8. Müller, Otto, "Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug efter den danske lovgivning. En juridisk haandbog", Kbhv., 1840; Andersen, Poul, "Næringsretten i hovedtræk. Industri, haandværk og handel", anden udgave, Kbhv., 1939; Dübeck, Inger, "Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling", Kbhv., 1978.

9. Henningsen, Sv., *ibid.* pp. 57, 153, 160, 199, 205; Skrubbeltrang, F., "Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800", Kbhv., 1940, *ibid.* p. 88.

Generelle bevillinger, herunder laugsbevillinger; Konkrete bevillinger, herunder eneretsbevillinger; og Fri næring.

På det retsteoretiske plan er sontringen mellem de fire bevillingstyper nogenlunde entydig. Den er dog vanskelig at anvende på en kompleks retspraksis, hvilket der er to grunde til. Den første har at gøre med, at der over tid sker en koncentration af autoritet over næring og arbejde i centralstaten. I byerne fratages råd og magistrat myndighed over borgere og laug; i laugene mister mestrene retlig kompetence over indskrevne svende og drenge; i huset fratages husbond myndighed over hushold og tyende. Koncentrationen af den retsgivende og -sanktionerende autoritet sker samtidig med stands- og privilegiesystemets nedbrydelse og fremkomsten af et bevillingssystem baseret på almindelig lovgivning og generelle samt konkrete bevillinger. Den anden har at gøre med, at -grænserne mellem de forskellige bevillingsformer nedbrydes, og at et utal af mellem- eller overgangstyperne bringes i anvendelse, særligt mellem generelle og konkrete bevillinger.

Otto Müller sondrede mellem bevillinger, der gav direkte adgang til at drive produktiv næring; og bevillinger, der tillige fordrede erhvervelse af borgerskab ¹⁰. Inger Dübeck anvender vel samme systematik, men udbygger den tillige med en række begreber fra fremmed og dansk retsdoktrin ¹¹. Ingen af de to giver dog andet end en overordnet beskrivelse af bevillingstyperne. Men da det er gennem bevillingssystemet at kongemagten sætter begrænsninger på købstædernes privilegium og udbreder den personlige arbejdsevne til andre end håndværksmestre og -svende har jeg fundet det nødvendigt at foretage en mere omtrentlig kategorisering af de faktisk forekommende typer på bevillinger. Jeg tager jeg udgangspunkt i Müllers sontring mellem bevilling med eller uden borgerskab og i Dübecks sontring mellem generelle og konkrete bevillinger, men skelner også mellem forskellige typer af generelle og konkrete bevillinger. Til grund for den sidste sontring lægger jeg vægt på: (1) Hvilken form bevillingen har ved dens bekendtgørelse. Der kan være tale om en almindelig lov eller en lov, der dispenserer fra anden almindelig lov. Der kan også være tale om forvaltningsafgørelser, der har karakter af dispensation fra privilegier (købstadsmonopolet); fra en almindelig bevilling (et laugsprivilegium); eller en tilladelse, der dispenserer fra såvel lov som privilegium (en konkret bevilling f.eks.); og (2) hvilken adressat bevillingen henvender sig til. Der

¹⁰. Müller, O., *ibid.* pp. 193ff.; Dübeck, I., *ibid.* p. 379, Nielsen, A., *ibid.* pp. 65ff.

¹¹. Dübeck, I., *ibid.* pp. 270-415.

kan være tale om et erhverv, et fag eller en materielt afgrænset, men kvantitativt bestemt eller ubestemt gruppe af personer. Der kan også være tale om en juridisk person, f.eks. et selskab eller et kompagnieselskab. Der kan endelig være tale om en enkeltstående fysisk person.

Ved generel bevilling forstår jeg således en særret som en materielt afgrænset, men kvantitativt bestemt eller ubestemt flerhed af personer kunne opnå ved at opfylde betingelser formuleret ved almindelig lov ¹². Ved konkret bevilling forstår jeg derimod en særret, som indebærer at en enkelt fysisk person bliver tildelt en ret den almindelige lovgivning ikke udtrykkeligt hjemler, eller fritages fra en forpligtigelse, som andre er pålagt enten ved almindelig lov eller ved generel bevilling. Blandt sådanne særrettigheder regner jeg både udelukkende (monopoler eller enerettigheder), men også ikke-udelukkende privilegier.

Håndværkerforholdets arkæologi må nødvendigvis betone forskellen i den retlige normering mellem by- og landhåndværket samt håndværk og fabriksdrift. Først og fremmest fordi de hver især er omfattet af egenartede retsnormer ¹³. Hvor byhåndværket typisk blev normeret gennem generelle eller almindelige bevillinger, blev fabriksdriften ligeså typisk normeret ved konkrete bevillinger såvel som generelle bevillinger; mens landhåndværket hovedsageligt blev reguleret gennem almindelig lovgivning.

Der er dog også andre og mere vigtige grunde til, at det er nødvendigt at understrege forskellen mellem by- og landhåndværket; håndværk og fabriksdrift. Modsætningen mellem på den ene side byhåndværkeren (beskyttet af købstadsmonopolet og placeringen i borgerstanden), og på den anden landhåndværkeren (sat uden for stand og gennem århundreder søgt marginaliseret gennem lovgivningen), er i 1800-tallet medvirkende til laugsorganiseringens sammenbrud ¹⁴. Det samme er fabriksdriften efter de første fejlslagne forsøg på manufakturpolitiske interventioner under såvel Christian IV som den tidlige og sene enevælde ¹⁵.

¹². Dübeck, I., *ibid.* pp. 293-376.

¹³. Müller, O., *ibid.* p. 175, 136-39.

¹⁴. Henningsen, Sv., *ibid.* pp. 9, 221ff.

¹⁵. Olsen, A., *ibid.* pp. 97ff.

I det følgende vil jeg gennemgå af arbejds- og ansættelsesforholdet i håndværk og fabriksdrift.

3.2. Borgerlig næring.

Næsten al næring i byen hvilede på privilegier. Købstaden havde eneret på handel og håndværk; godsejerne havde privilegium på studehandel og på at handle med egne og opkøbte landbrugsprodukter med udenlandske købmænd, både på landet og i købstæderne; bønderne derimod måtte kun afsætte deres produkter på købstædernes marked; fremmede købmænd måtte kun handle med byens næringsdrivende borgere, men hverken udbyde varer i byen, købe landbrugsprodukter af bønderne eller handle med andre gæster i købstæderne ¹⁶. Kun købmænd måtte drive handel; kun håndværkere drive håndværk ¹⁷; og ingen undtagen byens borgere måtte udøve håndværk i byen eller afsætte deres håndværksprodukter inden for byens grænser. Ligeså måtte håndværkere - med nogle få undtagelser - ikke drive håndværk på landet; ej heller måtte landhåndværkere arbejde for byerne ¹⁸. Mellem land og by var der klare grænser; det samme var der mellem håndværkere og fuskere og bønnehase (dvs. ikke laugshåndværkere).

Købstadsprivilegiet kan føres tilbage til det 13. århundrede ¹⁹ og blev uden modstand formelt bevaret helt op i det 19. århundrede. Der er tale om en før-moderne institution. Chr. II (konge 1513-23) forbød al handel og håndværk uden for købstæderne. Chr. III gjorde det samme i Koldingerecessen 1558, hvori alle håndværkere tillige blev påbudt at flytte ind til byerne. Kun nogle få faggrupper (grovsmede, tømrere, murere, skindere og skræddere) fik lov til at bosætte sig på landet. Købstadsprivilegiet blev senere fornyet ved Privilegium af 24. Juni 1661 og indsat i Danske Lov 3-13-23 og 24, samt senere gentaget i Frd af 16. April 1681. Købstadsprivilegium og

¹⁶. Under gæster blev regnet landboere, borgere fra andre byer, udlændinge, tyende, livegne, løsgængere m.v.; se Andersen, P., 1939, p. 13; Dübeck, I., ibid. p. 359, 516.

¹⁷. Müller, O., ibid. p. 28; Nyrop, C., 1893, p. 14; Olsen, A., ibid. p. 93; Dübeck, I., ibid. p. 324; Degn, O. og Dübeck, I., ibid. p. 17.

¹⁸. Matzen, H., 1893, pp. 104-12; Deuntzer, J.H., 1879, p. 7; Jørgensen, P. Johs., ibid. pp. 440-44; Andersen, P., ibid. p. 13; Henningsen, S., ibid. pp. 47f., se endvidere kapt. II; Dübeck, I., ibid. pp. 78, 516ff.

¹⁹. Matzen, H., 1893, pp. 111f.; Jørgensen, P. Johs., ibid. pp. 440-44; Henningsen, S., ibid. p. 47.

borgerskab var sammenknyttede ²⁰. Otto Müller definerer borgerlig næring således: "(...) de i Købstæderne tilladte Erhvervsarter, hvortil der i Almindelighed udfordres Borgerskab" ²¹, og henviser til DL 3-3-1 og 2, 3-7-1; Frd. af 11. Oktober 1701; Frd. af 2. Oktober 1741; Plakat af 26. Juli 1799 og Anordning af 23. April 1817.

Den borgerlige næringsdrift adskilte således købstaden fra landsbyen eller købstaden fra resten af landet. Byens territorium dannede udgangspunkt for næsten al lovlig næring. Den lovlige næring var dog ikke ensbetydende med borgerlig næring. Der var mange næringsretlige former mellem borgerlig og fri næring. Ved borgerskab forstås en "erhvervet personlig kvalifikation" ²². Borgerskab gav ret til at udøve en nærmere bestemt næring. Almindeligvis gav den også ret til at ansætte eller oplære arbejdskraft. Borgerskab indebar monopol på næring eller eneret til bestemte "markeder", samt monopol på ansættelse og oplæring af bestemte typer faglig arbejdskraft. Betingelserne for opnåelse af ret til borgerlig næring blev ændret mange gange. Før 1600-tallet var formue (jord eller ejendom) og dermed bofæste i byen et afgørende kriterium for opnåelse ²³; senere blev bevilling til at drive borgerlig næring (og dermed borgerskab som en personlig kvalifikation) afgørende ²⁴. Overgangen mellem de to indebærer kongemagtens koncentration af suveræniteten i egen hånd og nedbrydelse af det før-moderne privilegium, der udsprang af formuestand. Bevillingssystemet blev måden hvorpå kongen satte grænser for købstadsprivilegiet. Otto Müller skelner mellem almindelige og særegne betingelser for erhvervelse af borgerlig næring ²⁵. Blandt de almindelige nævner han:

- at supplikanten er mand;

²⁰. Müller, O., *ibid.* pp. 41ff.

²¹. *ibid.* p. 3.

²². Müller, O., *ibid.* p. 2.

²³. Jørgensen, P. Johs., *ibid.* p. 424.

²⁴. Müller, O., *ibid.* p. 170; se dog Henningsen, Sv., *ibid.* p. 76.

²⁵. *ibid.* pp. 5f.

- at han har nået myndighedsalder ²⁶;
- at vedkommende ikke har pådraget sig straf, der endnu ikke er udstået;
- ikke er hensat til strafarbejde;
- er fri for militærtjeneste;
- har opfyldt sine pligter i.f.m. borgervæbning;
- er frigjort for pligter i.f.m. andet borgerskab; og
- at jøder har ladet sig underkaste prøve i kristendomskundskab.

Blandt de særegne betingelser nævner han:

- hvis der i pågældende by findes laug, skal supplikanten kvalificere sig til optagelse heri;
- hvis der generelt stilles krav om bevilling, skal vedkommende opnå privilegium eller anden koncession.

Af andre betingelser kan nævnes ²⁷ :

- at supplikanten svarede en afgift, kaldet bylag;
- at han var eller blev gift;
- at han afgav borgered, og
- at han besad formue eller egen ejendom i byen og dermed var bofast.

Hverken fag- eller retshistorien har systematisk fulgt ændringer i borgerskabsbegrebet, hvorfor det ikke er muligt at tidsfæste, hvornår borgerskab har fordret hvilke betingelser. Det er heller ikke muligt at fastslå, hvilke politiske formål tildelingen af borgerskab skulle tilfredsstille til hvilke tider. Der er dog ingen tvivl om, at betingelserne har ændret sig og at formålet har skiftet. Siden 1500-tallet har borgerskab været anvendt til at indløse mindst fire forskellige formål: at sikre byerne og laugene monopol på handel og håndværk; at regulere næring gennem udhuling af byernes og

²⁶. Hvormed Müller sikkert mener fuldmyndighed; se Frd. af 23. April 1817 og Pl. af 14. April 1820; se også Müller selv, *ibid.* p. 144; og Dübeck, I., *ibid.* p. 298.

²⁷. Matzen, H., *ibid.* pp. 102-05; Jørgensen, P. Johs., *ibid.* pp. 424f; Dübeck, I., *ibid.* pp. 295-311.

laugenes monopol; at udgøre grundlag for beskatning; og at fordele politiske rettigheder mellem stænder i byerne.

Adgangen til borgerstanden gik i århundreder over borgerretten, eller retten til at drive borgerlig næring. Fra 1700-tallet blev tildelingen dog et middel for kongemagten til at fremme manufaktur- og håndværksdrift. Fra midten af det 19. århundrede blev borgerskab identificeret med en politisk frem for en nærings- eller erhvervsretlig kvalifikation; borgerskab blev grundlaget for valgretten, ligesom retten til statsborgerskab. Skiftet finder vistnok sted med den berømte forordning af 21. Marts 1800 og senere med kommunaloven for købstæder af 24. Oktober 1837 (særlig lov for København af 1. Januar 1840), men bliver vel allerede indvarslet gennem håndværkerstandens stigende politiske indflydelse på byernes råd og den stadigt mere omfattende udbredelse af borgerskab til også at omfatte svende, svende- og daglejerfamilier samt kvinder og enker, der drev en mindre næring som bijob, tog borgerskab eller blev tildelt bevilling hertil som social sikring ²⁸. Først i moderne tid, ved lov nr. 601 af 10. December 1975, blev kravet om erhvervelse af næringsbrev ophævet og borgerskab ensidigt gjort til en politisk frem for en næringsretlig og politisk kvalifikation.

Fra år 1800 får håndværkere for første gang siden middelalderen ubetinget ret til repræsentation i byens valgte organ ²⁹. Siden købstadsforordningen af 1619 kunne håndværkere dog blive medlem af byens råd. I praksis var det alene købmænd, skippere og guldsmede, der var medlemmer, selvom håndværkere fra 1600-tallet havde en reel indflydelse på beslutninger truffet i rådene ³⁰. Med kommunaloven fortsatte udviklingen fra 1800. Det første skridt til at gøre borgerskab til en politisk kvalifikation blev taget. I loven skelnes mellem aktiv og passiv valgret til byens valgte poster ³¹. Passive borgere var kvinder gift med borgere og børn af borgere, samt svende, lærlinge og

²⁸. Rasmussen, E., 1985, p. 83, 157.

²⁹. Nyrop, C., 1887, pp. 180f.; samme 1893, p. 8; Mackeprang, M., "Dansk Købstadsstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV", Kbhv., 1900, pp. 80-9; Berg, R., 1912, p. 68; Olsen, A., *ibid.* p. 82; Ladewig Petersen, E., *ibid.* p. 210.

³⁰. Olsen, A., *ibid.* p. 92; Degn, O., "Stænder og socialgrupper i Danske Lov", in Tamm, Ditlev (red.), "Danske og Norske Lov i 300 år. Festskrift udgivet i anledning af 300året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov", Kbhv., 1983, pp. 179-82.

³¹. Müller, O., *ibid.* pp. 1f.

selvstændige arbejdere. Aktive borgere var købmænd og embedsstand ³², og fra år 1800 også håndværkere (se Frd. af 21. Marts 1800). Før 1600-tallet var formue (jord eller ejendom) og dermed bofæste i byen således afgørende kriterium for borgerskab ³³; senere blev retten til at drive borgerlig næring (og dermed borgerskab som en personlig kvalifikation) afgørende ³⁴. De særegne kriterier vandt frem. Borgerskab blev ensbetydende med laugsoptagelse eller eneretsbevillinger.

3.3. Laugshåndværk.

Opdelingen i generelle og konkrete bevillinger er et resultat af talrige ændringer i retlig praksis. Det var vel tidligst i 1700-tallet, at privilegier antog karakter af generelle bevillinger begrundet i almindelig lovgivning. Skillelinien mellem konkrete og generelle bevillinger vedblev dog at være svær at trække. Inger Dübeck beskriver ³⁵, hvorledes laugsprivilegier i det 18. århundrede blev forstået som del af jus commune, og derfor som en særret tildelt en ubestemt flerhed af personer ved almindelig lov; frem for som tidligere, en jus singulare (en immunitet eller et privilegium) tildelt en eller flere personer ved dispensation fra almindelig lovgivning. Hun fremhæver dog også, hvorledes der i dansk retsdoktrin længe herskede usikkerhed om sondringen ³⁶. Usikkerheden udsprang af to forhold. For det første tog det kongemagten omkring 300 år - fra den tidlige merkantilisme under Chr. IV og til den sene enevælde - at indordne laugene under kongemagtens regaleret. Først fra slutningen af 1700-tallet havde kongemagten tiltaget sig den kompetence magistrat og byråd siden 1300-tallet havde haft til tilsyn og kontrol med laug; og først hermed havde kongen gjort det til almindelig praksis, at laugsmonopolet blev tildelt ved almindelig bevilling frem for ved privilegium afledt af købstadsmonopolet. For det andet udsprang usikkerheden af en tiltagende kompleksitet i

³². Matzen, H., 1893, p. 93; Jørgensen, P. Johs., ibid. p. 433; Ladewig Petersen, E., ibid. p. 285.

³³. Jørgensen, P. Johs., ibid. p. 424.

³⁴. Müller, O., ibid. p. 170; se dog Henningsen, Sv., ibid. p. 76.

³⁵. Dübeck, I., "Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling", Kbhv., 1978, pp. 270-89; se også Müller, O., "Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug efter den danske lovgivning. En juridisk haandbog", Kbhv., 1840, pp. 158-60; og Jørgensen, P. Johs., "Dansk Retshistorie. Retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede", Kbhv., 1971, pp. 103f., 334ff., 391f.

³⁶. Ibid. p. 277-83.

bevillingssystemet. Komplexiteten viste sig i forbindelse med styringen af manufaktur- og fabriksvæsen (se pkt. 3.5. nedenfor), men også af laugsvæsenet. Laugenes monopol blev langsomt udhulet gennem en række dispensationer fra generelle bevillinger. Det skete særligt fra sidste halvdel af 1700-tallet.

De retlige ændringer følger to – i øvrigt tæt sammenvævede - forløb. På den ene side nedbrydes købstædernes privilegium og laugene oprettes med hjemmel i almindelig bevilling. På den anden nedbrydes laugsmonopolet og flere fag og håndværkere tildeles næringsret med hjemmel i dispensationer fra almindelige bevillinger. Blandt de generelle bevillinger sonder Müller og Dübeck mellem laugsbevillinger og andre almindelige privilegier. Ligeså skelner de mellem borgerlig næring med og uden borgerskab; samt borgerlig næring med og uden laugsoptagelse. I dette afsnit beskriver jeg alene de bevillingsformer, der har med laugsorganiseringen at gøre ³⁷. Blandt de generelle bevillinger skelner jeg mellem tre forskellige former:

1) Almindelig bevilling til enkelt erhverv (med borgerskab). Den mest omfattende regulering af handel og næring skete ved bestemmelser for oprettelse af og optagelse i laug med hjemmel i almindelige bevillinger. Ved almindelige bevillinger (med borgerskab) blev en ubestemt flerhed af personer organiseret i et laug tildelt monopol på bestemte næringer (handel, håndværk, fabriksdrift), men også på bestemte fag. De fik tillige monopol på ansættelse af faglærte arbejdere og på oplæring af ny arbejdskraft; de fik kompetence til selvstændigt at regulere fordelingen af arbejde i byen; at fastlægge antallet af mestre under laugene og antallet af svende under den enkelte mester; at beskytte den enkelte mester mod konkurrence fra andre laug, mestre, svende, fuskere og bønhaser; at bestemme løntakster for svende og lærlinge og pristakster på udført arbejde; at fastlægge arbejdstider og betingelser for ansættelse samt opsigelse, ligesom at beslutte mængden og arten af råvarer at indkøbe ³⁸.

³⁷. Jeg ser på generelle bevillinger til laug, men også på andre almindelige bevillinger, der udgør en dispensation fra sådanne bevillinger. Ligeså ser jeg på konkrete bevillinger, der dispenserer fra borgerskab eller laugsordning, men også på andre konkrete bevillinger.

³⁸. Müller, O., *ibid.* pp. 28, 122-3, 135. 150ff.; Dübeck, I., *ibid.* p. 323; Rasmussen, E., "Mester og Svend. Studier over københavnske tømrer- og murersvendenes lønproblemer og sociale forhold 1756-1800", Aarhus, 1985, p. 24f.166.

2) Særlig adgang til almindelig bevilling (med dispensation). Til de borgerlige næringer, der ikke krævede borgerskab eller laugsoptagelse blev regnet bevillinger, der ved almindelig lov var givet en materielt afgrænset, men kvantitativt bestemt flerhed af personer for en længere eller kortere varighed, uden at disse skulle indløse andre betingelser end at befinde sig i en bestemt stilling eller funktion. Sådanne friheder er i tidens løb blevet tildelt hoffets og adelens tjenere, militære personer, ³⁹ brandfolk, soldaterkoner, fremmede og frimestre.

Under enevælden var den særlige adgang til almindelig bevilling en sædvanlig måde at løse sociale, økonomiske eller håndværksmæssige problemer på. Mellem de enkelte grupper var der store forskelle på hvilke friheder de kunne nyde. Nogle behøvede borgerskab (f.eks. frimestre, se Kanceliskrivelse af 14. Marts 1795 og Frd. af 21. Marts 1800); andre gjorde det ikke. Nogle måtte ansætte håndlangere, endda lærling og svend; andre måtte ikke (fattige mænd og kvinder i byerne måtte lave skrædderarbejde, blot måtte de ikke ansætte svende eller drenge; Frd. af 28. Oktober 1684). I endnu andre tilfælde blev retten til at holde svend eller dreng tildelt enkelte frimestre ved konkret bevillinger som kompensation for sygdom, arbejdsulykke eller alderdom ⁴⁰.

Ligeledes ændrede frihedernes omfang sig meget. Frimestre behøvede ikke at indløse borgerskab før 1795; på ét tidspunkt måtte de ikke holde svende (Frd. 2. Maj 1685), hvilket de dog senere gerne måtte, men så ikke lærling (Recipt af 23. Oktober 1713; ændret ved Recipt af 10. April 1761 til også at omfatte en dreng eller en håndlanger); senere igen måtte frimestre inden for bygningshåndværket holde så mange svende de ønskede (ved Notifikation af 28. Juni 1729) ⁴¹; hvorimod alle frimestre fra 1800 i almindelighed ikke måtte holde svend, men gerne dreng (Frd. af 21. Marts 1800) ⁴². Undtaget herfor var håndværkere under det borgerlige artilleri i København,

³⁹. Herunder de såkaldte frimænd; se Rasmussen, E., *ibid.* 13, 49ff., 145, 153f.

⁴⁰. Rasmussen, E., *ibid.* p. 80.

⁴¹. Se også Rasmussen, E., *ibid.* pp. 80 om erklæring fra generalprokuør Henrik Stampe 10. April 1761.

⁴². Se dog MÜller, O., *ibid.* p. 133; Nyrop, C., "Kjøbenhavns Tømmerlav. Industrihistoriske Meddelelser", Kbhv., 1887, p. 185.; samme, "Meddelelser fra Industriens Område", Kbhv., 1876, pp. 233f.; Berg, R., "1512-1912 Smedelaug i Kjøbenhavn. Haandværkerhistoriske Meddelelser", Kbhv., 1912, p. 70 for ændringer gennemført endnu senere.

som 1804 fik ret til at holde en svend eller en dreng; retten blev vistnok frataget dem igen 1820-21 43.

3) Særlig adgang til almindelig bevilling (uden dispensation). Til de borgerlige næringer der krævede borgerskab og evt. optagelse i laug hørte frimesterskaber tildelt efter 1795, men også de såkaldte bevillingsmesterskaber tildelt inden for murer- og tømrerfaget fra 1760. Bevillingsmesterskaber blev givet gennem konkrete bevillinger til enkeltpersoner og var sædvanligvis begrundet i alder, sygdom, arbejdsulykker og familiehensyn 44. De hører derfor under generelle såvel som konkrete bevillinger.

Blandt de konkrete bevillinger skelner jeg mellem tre undertyper:

1) Dispensation fra borgerskab. Der er her tale om konkret tildeling af frimesterskab til håndværkssvende, hvor tildelingen ikke indebærer nogen udskrivning fra laug. Sådanne frimesterskaber blev givet til svende af sociale grunde. De fik tilladelse til at arbejde selvstændigt inden for deres håndværk, men også til at blive stående i svenderækkerne med ret til syge- og begravelseshjælp 45.

2) Dispensation fra laugsoptagelse. Her er der tale om f.eks. de såkaldte bevillingsmestre, der blev bevilget optagelse i laug, uden at have gjort noget godkendt mesterstykke. Tit drejede det sig om frimestre eller de såkaldte mestersvende, der havde vist, at de selvstændigt evnede faget 46.

3) Konkret bevilling. Siden Frd. af 3. December 1741 eksisterede et forbud mod, at svende ernærede sig ved borgerlig næring (f.eks. øltapperi, fiskehandel, marketenderi m.v.). Alligevel havde det længe været almindeligt, at i hvert fald murer- og tømrersvende, foruden at være

⁴³. Olsen, Albert, "Staten og Lavene", in Historiske Meddelelser om København, anden række, bind III., 1927-28, pp. 119-23; Nørregård, Georg, "Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857-1899", Kbhv., 1943 (genudg. 1977), p. 47.

⁴⁴. Rasmussen, E., *ibid.* pp. 80, 97, 157, 164.

⁴⁵. Rasmussen, E., *ibid.* p. 80.

⁴⁶. Rasmussen, E., *ibid.* pp. 13, 97, 145-50, 164, 166.

laugsindskrevne, også drev anden næring. Fra 1780'erne blev det desuden almindeligt at netop murer- og tømrersvende blev tildelt borgerskab til f.eks. at være værtshusholder, te- og porcelænshandler m.v. uden at miste deres laugsrettigheder⁴⁷.

Laugenes historie er beskrevet af mange - både af den økonomiske historie og af fag- og retshistorien. Det er endda muligt at tale om en egentlig håndværkerhistorie, hvori laugenes historie og skæbne spiller den centrale rolle. Alligevel er der stor forskel på den måde de enkelte historikere har grebet beskrivelsen af laugene an. Der er korte, meget overfladiske beskrivelser⁴⁸. Der er farverige, til tider dramatiske folkelivsbeskrivelser, der sædvanligvis skildrer et enkelt laugs historie, men også giver megen indsigt i den retlige praksis i og omkring laugene og dermed om håndværket som en livsform gennem århundreder⁴⁹. Der er beskrivelser, der fungerer som indledning til arbejderbevægelsens historie⁵⁰; eller som led i beskrivelse af økonomiens eller industriens historie⁵¹. Endelig er der den egentlige faghistorie, herunder byhistorien, der har inddraget laugsspørgsmålet⁵², eller har koncentreret sig om håndværket⁵³; ligesom der er den

⁴⁷. Rasmussen, E., *ibid.* p. 17, 85f., 88, 90, 99, 100f.

⁴⁸. Se f.eks. Olsen, E., "Danmarks Økonomiske Historie siden 1750", Kbhv., 1967, p. 186; Dybdahl, V., "Historisk kommentar til Nationaløkonomi", Århus, 1971, pp. 58f.; Hansen, Sv. Aa., "Økonomisk Vækst i Danmark. Bind I: 1720-1914", Kbhv., 1984, pp. 75-77.

⁴⁹. se f.eks. Nyrop, C., "Kjøbenhavns Tømmerlav. Industrihistoriske Meddelelser", Kbhv., 1887; samme, "Haandværksskik i Danmark. Nogle aktstykker samt nogle oplysninger om Handwärsgebrauch und Gewohnheit", Kbhv., 1903; samme, "Kjøbenhavns Murer- og Stenhuggerlav", in *Historiske Meddelelser*, Kbhv., 1907; samme "Den Danske Enevoldsmagt og Lavene. En lavshistorisk undersøgelse", Kbhv., 1909; Berg, R., 1902, 1910; samme "1512-1912 Smedelaug i Kjøbenhavn. Haandværkerhistoriske Meddelelser", Kbhv., 1912; Petersen, Martin, "Snedkernes og Stolemagerens Fagforening gennem 50 Aar", Kbhv., 1922; Clemmesen, T., Nørregaard, G., Søgaard, H., "Københavns Snedkerlaug gennem fire hundrede år 1554-1954", Kbhv., 1954.

⁵⁰. Mackeprang, Edv., "Afsnit af den danske arbejderbevægelses historie. I. Del I Laugstiden", Kbhv., 1911; Nørregård, Georg, "Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857-1899", Kbhv., 1943 (genudg. 1977), pp. 12-50; Bruun, Henry, "Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil aar 1900", Kbhv., 1938 (genudg. 1977), pp. 11-24.

⁵¹. Nielsen, Axel, "Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil 1820-1870. 1. Halvbind Industriens Forhold i Almindelighed". Udgivet af Axel Nielsen, Kbhv. 1944 (genudg. 1979), pp. 65-88, 101-26; samme "Handbuch der Wirtschaftsgeschichte. Dänische Wirtschaftsgeschichte", Jena, 1933, pp. 203-28, 371-83, der dog hovedsageligt består i genoptryk af A. Olsens artikel 1927-28; se denne.

⁵². Fridericia, J.A., "Adelsvældens sidste dage", Kbhv., 1894, pp. 64-81; Holm, Edv., "Danmarks-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720". bind I, Kbhv., 1885, pp. 399-405; Nielsen, O., "Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. Femte del. Kjøbenhavn i Aarene 1660-1699", Kbhv., 1889, pp. 275, 293-309; Ladewig Petersen, Erling, "Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700", Dansk Socialhistorie, bind 3, Kbhv., 1980, pp. 210-12; samme med Jespersen, Knud. J.V., og Jespersen, L., "De fede år Odense 1559-1660", Odense, 1984, pp. 177f., 305-22; Degn, Ole.,

retshistorie, der har inddraget laugene ⁵⁴, eller har koncentreret sig om den laugsmæssige næring ⁵⁵.

Fælles for dem alle er en kritisk distance til laugene ud fra moderne idealer om den fri næring og forestillinger om normalsubjektivitet. Ingen kan sige sig fri fra at anskue laugene ud fra eller gennem idealet om næringsfrihed; meget få undgår da også, at betragte den historiske udvikling evolutionært, forstået som et "før" og et "efter" næringsfriheden, eller som den meget langvarige kamp fra statsmagts side mod laugene og deres monopol på håndværk, handel og fabriksdrift. Netop laugsmonopolet er det vigtigste til forståelse af laugenes rolle i forbindelse med regulering af arbejds- og ansættelsesforhold inden for håndværk, handel og fabriksdrift (herunder manufaktur). Ved optagelse i lauget fik den enkelte del i monopolet over bestemte markeder, f.eks. til at blive oplært og ansat, samt til at ansætte og oplære. Den egentlige regulering af byernes næring skete indtil 1700-tallet ved bestemmelser for optagelse i laugene. Bestemmelserne var barrierer, der skulle overvindes før et ansættelsesforhold overhovedet kunne oprettes. Otto Müller har beskrevet betingelserne for optagelse af mester og svend ⁵⁶:

Mester - mesterprøve	Svend - svendeprøve
- borgerskab	- ægte fødsel
- tidligere svendeprøve	- ingen alderskrav
- ægte fødsel	- jøder efter religionsprøve
	- rejst som svend
- mestersvend i et år	

"Rig og fattig i Ribe", bd. 1-2, Århus, 1981, pp. 182f.; Johansen, H. Chr., "Næring og bystyre. Odense 1700-1789", Odense, 1983, pp. 71-105.

⁵³. se Nyrop, C., 1903; Berg, Rasmus, "Det Danske Haandværks Historie", Kbhv., 1919; Olsen, A., 1927-28; Jacobsen, Grethe, "Håndværkets Kulturhistorie. Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550", Kbhv., 1982; Degn, O. og Dübeck, I., "Håndværkets Kulturhistorie. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700", Kbhv., 1983; Rasmussen, E., 1985.

⁵⁴. Matzen, Henning, "Forelæsninger over den danske retshistorie. Offentlig ret", Kbhv., 1893, pp. 112f.; Jørgensen, P. Johs., *ibid.* pp. 450-6.

⁵⁵. Müller, O., *ibid.*

⁵⁶. *Ibid.* pp. 80f., 104ff.

hos laugsmester

- indskrevet som dreng

- optagelsesbeløb

- gift

- optagelsesbeløb

Reglerne for optagelse ændrede sig gennem perioden. Det skete ved indskrænkninger i laugens autoritet til egen fastlæggelse af regler, og ved materielle indskrænkninger i laugsregler. Siden 1353 har borgmestre og byråd, i købstæder magistraten, haft kontrol- og tilsynsmyndighed med laugene ⁵⁷. Siden det 15. århundrede har oprettelse af nye laug skullet sanktioneres af statsmagten via magistraten. Det var dog først så sent som i det 18. århundrede, at samtlige betydelige næringer (cirka 60) var forsynet med laugsartikler godkendt af centralstaten ⁵⁸.

Laugenes monopol kan føres tilbage til 1400-tallet, hvor det af laugsskråer fremgår, at ingen indre forhold i et laug må bringes for nogen domstol, før den har været søgt løst ved laugets oldermand ⁵⁹. Laugsmonopolet var naturgroet; en før-moderne frihed. Kongemagtens forsøg på at tage autoriteten fra laugene kan føres tilbage til 1600-tallet. Særligt de merkantilistisk inspirerede indgreb skal kort omtales. De indebar kongens forsøg på at ændre laugenes erhvervspolitiske rolle i tråd med kronens manufakturpolitik. Ikke alene søgte kongemagten at begrænse laugens monopol over markeder, eller at koncentrere statsmagten ved at fratage laugene deres selvstændige jurisdiktion over egne medlemmer; kongen søgte også - og måske særligt - at gøre plads for en ny type laug knyttet til manufaktur- og fabriksdrift. Det skete ved at ophæve de gamle og ved at indføre nye laug gennem sanktionerede laugsartikler eller eneretsbevillinger.

Ved Frd. af 19. Juni 1613 (forberedt ved missive af 13. Marts 1600) forbød Christian IV alle skråer og laugsartikler og tog det første skridt til at gennemføre en merkantilistisk erhvervspolitik overfor

⁵⁷. Nyrop, C., 1909, pp. 52-60; Mackeprang, M., "Dansk Købstadsstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV", Kbhv., 1900.
p. 59.

⁵⁸. Müller, O., *ibid.* pp. 33-6.

⁵⁹. Nyrop, C., "Forholdet mellem Mestre og Svende", Særtryk af Industrimødets Beretning, Odense 1885. Foredrag ved det 5te danske Industrimøde den 21de Juli 1885, p. 8.

laugene ⁶⁰. Otte år senere blev de gamle laugsrammer genindført i modificeret form ved Frd. af 10. December 1621 om uddannelse af håndværkersvende og drenge ⁶¹. Det var først efter enevoldkongens statskup 1660, at spørgsmålet om laugenes suverænitet blev vigtigt. December 1662 blev der nedsat en kommission med det formål, at revidere laugsartiklerne og bringe dem under kongens jurisdiktion. Enevoldskongen ville koncentrere statsmagten; laugene, men også bystyre og magistrat, skulle fratages suverænitet og kontrolmyndighed. Kommissionen afgav betænkning 8. Oktober 1664, hvori det blev foreslået, at laugenes selvstændige jurisdiktion blev ophævet; herunder også deres ret til at pålægge medlemmer straf efter egne regler, eller til - under kontrol af magistraten - at udstede vedtægter med retsvirkning ⁶².

Kongemagten gennemtrumfede sin suverænitet overfor magistrat og laug. Det skete ved Frd. af 23. December 1681 ⁶³. Laugenes århundredegamle jurisdiktion blev overført til henholdsvis magistraten, amtmændene og kongens Kancelli. Samtidig blev magistratens myndighed indskrænket. I årene 1664-68 søgte kongen at indsætte det kongelige kancelli som øverste myndighed for laugssagerne. Først under Christian V fra 1672-78 lykkedes det at gøre magistratens myndighed til afledt af kancelliets ⁶⁴. Det skete samtidig med, at Christian V oprettede det andet Kommercekollegium (ved instruktion 22. September 1670) til udvikling af et manufakturvæsen og dermed adskilte administrationen af håndværkslaug (der vedblev at være underlagt kancellierne) fra administrationen af fabrikslaug ⁶⁵. Koncentrationen af den sanktionerende myndighed betød

⁶⁰. Olsen, A., *ibid.* pp. 87ff.; Koch, H., "Politimyndighedens oprindelse (1681-1684)", in *Historisk Tidsskrift*, bind 82, hæfte 1, Kbhv., 1982, pp. 47f.; se herimod A.E. Christensen, *ibid.* del I, pp. 46f.

⁶¹. Müller, O., *ibid.* p. 30.

⁶². Nyrop, C., 1909, p. 35.

⁶³. Müller, O. *ibid.* pp. 22f., 25; Nyrop, C., 1885, p. 17; samme, 1903, p. 225, 246; samme 1909; Berg, R., 1912, pp. 52ff.; Olsen, A., *ibid.* pp. 94ff.; Koch, H., *ibid.* pp. 48-49; Degn, O. og Dübeck, I., 1983, pp. 197-217.

⁶⁴. Koch, H., *ibid.* pp. 50f.

⁶⁵. Christensen, A.E., *ibid.* p. 98; Glamann, Kirsten, "Det ældste danske kommercekollegium", in "Festskrift til Astrid Friis", Kbhv., 1963, pp. 123ff.; Jørgensen, Frank og Westrup, Morten, "Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848", Dansk Historisk Fællesforening, Viborg, 1982, pp. 112, 135-7; Koch, H., *ibid.* p. 51.

oprettelse af det første politiembede⁶⁶. December 1681 blev der nedsat en Politikommission under Kommercekollegiet med det formål, at udarbejde en politiordning, der hovedsageligt skulle omhandle kontrol og opsyn med laugsreguleringen, herunder pris- og løntakster. Ordningen blev aldrig udarbejdet⁶⁷. Alligevel blev en række forordninger, der angik politimyndigheden, samlet og udgivet (herunder forordninger om løsgænger, handel, pris- og løntakster)⁶⁸. Af senere laugsartikler og forordninger kom det til at fremgå, at politimyndigheden havde beføjelse til at jage ulovlig næring (fuskere); beskytte al lovlig næring; føre kvalitetskontrol; sikre mod indgreb i næringsrettigheder; kontrollere vægt og mål, priser og løn; have almindeligt opsyn med laugene, herunder den interne orden; hindre misbrug fra laugenes side overfor fremmede og uægte fødte; gribe ind overfor overdådigt misbrug af mad og drikke; og sikre at alle var påklædt efter stand og rang og ikke overdådigt⁶⁹.

Politimyndigheden blev oprettet i forbindelse med kongemagtens forsøg på at kontrollere laugene; især i et forsøg på at begrænse laugenes modstand mod fremmede manufakturister. Siden den store laugsreform fra 1660'erne har det været forbudt laugene selvstændigt at oprette laugsvedtægter⁷⁰; at dømme egne medlemmer; eller selvstændigt at jage og forfølge fuskere og bønhaser⁷¹. Gennem 1700-tallet er der flere eksempler på, at kongemagten søgte at indskærpe forbudet mod laugenes domsmyndighed ved plakater, reglementer og laugsartikler. Det finder typisk sted i forbindelse med store byggeopgaver og svendeuroligheder i København; således i 1730'erne i forbindelse med opførelsen af Christiansborg Slot og uroligheder med stenhuggersvendene (Reglement af 17. April

⁶⁶. Hoeck, E., "Den politimæssige bekæmpelse af forbrydelser i Danmark med træk af kriminalpolitiets historie. Del 1. (Tiden indtil den 1. oktober 1919), in Beckman, L. et al (red.), "Kampen mod forbrydelsen", Kbhv., 1951, pp. 344f.; Dübeck, I., ibid. pp. 452-56; Jørgensen, F. og Westrup, M., ibid. p. 135; Koch, H., ibid.

⁶⁷. Mackeprang, M., ibid. pp. 103ff.; Dübeck, I., ibid. pp. 459-63; Koch., H., ibid. pp. 31-45.

⁶⁸. Koch., H., ibid. p. 32.

⁶⁹. Ang. forbud mod luksus se Kolderup Rosenvinge, J.L.A., "Grundrids af den danske Politiret", Kbhv., 1828, § 84; fra 1736 se Glamann, K. og Oxenbøll, E., "Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott", Kbhv., 1983, pp. 35ff.

⁷⁰. Müller, O., ibid. p. 14; for svendenes vedkommende ved Frd. af 6. Maj 1682.

⁷¹. Dübeck, I., ibid. p. 456.

1734 og murernes laugsartikler 31. August 1742); og senere 1749 (Plakat af 24. November 1749) i forbindelse med projekteringen af "Frederiksstad" ved Amalienborg ⁷².

Der stod gentagne gange strid mellem kongemagten, byråd og laug. Striden omhandlede hver gang spørgsmålet om laugenes suverænitet, (herunder Magistratens eller byrådenes position mellem laug og krone), men også den materielle side ved de bestemmelser laugene bestemte og magistraterne i en vis udstrækning godkendte. Magistraten forsvarede laugenes før-moderne suverænitet imod kongens højhedsrettigheder ⁷³. Særligt to forhold kom til at stå centralt: mester- og svendeprøve og optagelsesbeløb. Kravet til mesterprøve blev ændret gennem tiderne. Krav om mesterstykke fremgår af de allerførste laugsskråer fra 1400-tallet ⁷⁴. I 1537 påbød Kristian III mesterprøve; i 1558 ophævede han det vistnok igen ⁷⁵. Alligevel er kravet om mesterstykke forsat indeholdt i laugsskråer udfærdiget af de enkelte laug og godkendt af byens valgte mænd og/eller magistraten. Christian IV ophæver igen krav om mesterstykke ⁷⁶; hvilket dog ikke hindrer at en række laugsskråer vedbliver at kræve mesterstykke.

Det er først med enevoldsmagtens forsøg på at fratage laugene deres suverænitet, at der sker en regulering af optagelsesprøve til laug. Ved forordning af 23. December 1681 påbydes mesterstykke, (dog ikke for fremmede mestre) hvorved det for første gang bliver en almindelig pligt for danskfødte at aflægge mesterprøve ⁷⁷. Svendestykke, påbydes første gang som almindelig pligt ved Plakat af 1. September 1762. I hele denne periode fortsætter laugene med at gøre det til en

⁷². Nyrop, C., "Kjøbenhavns Murer- og Stenhuggerlav", in Historiske Meddelelser, Kbhv., 1907, pp. 134-40; Rasmussen, E., *ibid.* pp. 10f.

⁷³. Nyrop, C., "Træk af dansk lavsordning. Lavenes ophævelse i det sextende og syttende aarhundrede", Særtryk af beretning om det sjette danske industrimøde, Kbhv., 1893. pp. 28.; samme 1909, pp. 52ff., 65ff., 77, Olsen, A., *ibid.* pp. 86, 91f., 106, 136.

⁷⁴. Nyrop, C., 1893, pp. 14ff.; Müller, O., *ibid.* p. 23.

⁷⁵. Nyrop, C., "Forholdet mellem Mestre og Svende", Særtryk af Industrimødets Beretning, Odense 1885. Foredrag ved det 5te danske Industrimøde den 21de Juli 1885, p. 5; samme 1893, p. 21; Berg, R., (***) pp. 16-21.

⁷⁶. Frd. af 10. December 1621; se Nyrop, C., 1893, pp. 22f.; Olsen, A., *ibid.* p. 89.

⁷⁷. Pligten videreføres i Frd. af 21. Marts 1800, men ophæves i næringsloven 1857; undtagelsen for fremmede mestre gentages i Frd. af 30. April 1761; for frimestre gælder der en speciel udvikling, se Olsen, A., *ibid.* p. 105, 117, 119, 120f., 122f.; Nørregård, G., *ibid.* pp. 44ff.

bekostelig affære at blive laugsoptaget - i øvrigt i modstrid med gældende ret fra 1600-tallet (se f.eks. Frd. af 23. December 1681; Frd. af 23. Oktober 1713; Frd. af 3. Marts 1756; Frd. af 23. April 1761; Frd. af 1. September 1762). Heller ikke med Frd. af 21. Marts 1800 sker der et effektivt indgreb i laugenes muligheder for ved krav om fester, beskænkning, beløb m.v. at regulere adgangen til laugenes monopoler⁷⁸. Forbudet gentages således 1830 i Frd. af 5. November 1830.

Også fastsættelsen af løn for svende-, og lærlingearbejde skabte konflikter. Det samme gjorde fastsættelsen af pris for udført arbejde. Laugene har selv fastsat løn og pris; også Magistraten har gjort det; eller laugene under kontrol af magistraten; eller også har kongemagten egenhændigt gjort det; eller har helt overladt til mester og ansatte at gøre det efter hovedsageligt fri aftale. Gennem århundreder var det laugene og laugene alene, der besluttede hvilken takst svende, lærlinge og drenge skulle arbejde efter, samt hvilken takst (mesterlønningen) den enkelte mester måtte indkassere ved svendenes arbejde for andre. Taksterne blev bestemt efter sædvane og gjaldt alle svende inden for et laug ligegyldigt forskelle i effektivitet, håndværksmæssig kunnen, og andre forhold. Løntaksten var nedfældet i laugsartikler og lå fast over lange perioder - helt frem til sidst i 1700-tallet.

Løn i moderne forstand var der knap tale om. Svenden indgik i mesterens husholdning, hvor han hovedsageligt blev betalt med logi og kost. Pengebetaling fandt sted få gange om året og var fastlagt ved sædvane⁷⁹. Et egentligt lønforhold opstod først i forbindelse med det gradvise opbrud i det paternalistiske forhold mellem mester og svend⁸⁰. Først fra midten af 1700-tallet formulerer svende (særligt inden for tømrer- og murerlauget) krav om højere løn end fastlagt i laugsartikler⁸¹,

⁷⁸. Se eksempler på krav om betaling af drikkegilder og optagelsesritualer, Nyrop, C., 1893, pp. 15, 20; samme "Haandværksskik i Danmark. Nogle aktstykker samt nogle oplysninger om Handwärsgebrauch und Gewohnheit", Kbhv., 1903, p. 54f., 63ff., 93ff., 113f., 183, 191ff., 220-2, 244ff., Müller, O., ibid. pp. 23, 26; Olsen, A., ibid. pp. 83-6, 108; Nørregård, G., ibid. pp. 45ff.

⁷⁹. Nyrop, C., 1885, p. 9.

⁸⁰. Bruun, Henry, "Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil aar 1900", Kbhv., 1938 (genudg. 1977), pp. 38f.; Nørregård, G., ibid. pp. 34ff.

⁸¹. Rasmussen, E., ibid. pp. 59ff., 155.

og først fra sidste del af 1700-tallet, begynder mestrene at honorere enkelte svende for særlig arbejdsindsats eller at sætte lønnen til forhandling mellem mester og svend ⁸².

De første opbrud i det paternalistiske forhold kan spores til tiden omkring den tidlige enevælde. Under politikommissionens gennemgang af laugsskråer i 1660'erne blev lønspørgsmålet i første omgang betragtet som et naturligt led i laugenes monopol. Christian IV laugsartikler fra 1620 havde da også tidligere fastslået, at den ene mester ikke måtte give højere svendeløn end den anden, og at mestrene kvartalsvis skulle fastlægge stykløn, dagløn og ugeløn ⁸³. Senere skiftede kommissionen opfattelse ⁸⁴. I betænkningen fra 23. Oktober 1664 fremgår det, at mestrene for fremtiden ikke bør bestemme svendenes løn. Laugene måtte ikke pålægge mestrene at give alle svende den samme løn, "(...) Mestrene og Svendene skulde frit kunne akkordere med hinanden, saaledes at Lønnen fastsættes efter Svendenes dygtighed" ⁸⁵. Forslaget blev ophøjet til lov ved Frd. af 23. December 1681, hvorefter enhver måtte "(...) sælge sine Varer og Arbejde for den Pris, han bedst kunde" ⁸⁶.

Også her er det et spørgsmål, hvorvidt påbudet blev fulgt. Der er flere eksempler på, at laugsartikler kort efter betænkningens fremkomst er blevet godkendt af kongen, selvom de har indeholdt en opretholdelse af mestrenes ret til at fastlægge løn og at undgå lønkonkurrence dem imellem ⁸⁷. Det er da også - som nævnt - først omkring sidste del af 1750'erne, at svendene organiseret begynder at kræve højere lønninger end fastlagt ved sædvane eller egenhændigt aftalt mellem mestrene og nedfældet i laugsartiklerne. En egentlig lønglidning - begrundet i individuel aflønning efter arbejdsindsats - kan først konstateres senere - fra sidste del af 1770'erne ⁸⁸; og særligt efter Københavns

⁸². Ibid. pp. 56ff. 66, 153, 159.

⁸³. Nyrop, C., 1885, p. 12.

⁸⁴. Nyrop, C., 1909, pp. 31ff; Olsen, A., ibid. pp. 112f.

⁸⁵. Ibid. p. 36, 107.

⁸⁶. Nyrop, C., ibid. 1909, p. 118.

⁸⁷. Nyrop, C., 1909, pp. 74f., 107.

⁸⁸. Rasmussen, E., ibid. pp. 65f.

brand 1795⁸⁹. Der er flere eksempler på, at svendene i denne periode har været i stand til at sprænge de takster mestrene havde lagt, og dermed var i stand til - lidt efter lidt - at gøre mestrenes ret til at fastlægge arbejdslønnen illusorisk⁹⁰.

I slutningen af det 18. århundrede varierede lønnen mellem mestre i samme lav og svende i samme broderskab. Et egentligt marked for arbejdskraft ligesom en aflønning i moderne forstand er fra det tidspunkt under dannelse⁹¹. Den frie lønfastsættelse blev da også fastslået med Frd. af 21. Marts 1800⁹². Forordningen blev dog hurtigt ophævet igen. Allerede 1811 gik forskellige fabrikslaug, på påbud af kongemagten, over til at lade takster fastlægge af mestrene forsamlet⁹³. Det samme skete ved Frd. af 6. april 1813, hvor den såkaldte fabriksdirektion, som repræsentant for kongen, fastsatte takster for murer og tømrer⁹⁴.

Efter 1826 er lønnen ikke blevet fastlagt ved statslig indgriben. "Efter denne Tid kom den frie Overenskomst til at herske (...)"⁹⁵. Den samme udvikling - springende og altid suspensiv - kan ses på andre områder i retning af kontraktlignende relationer mellem mester, svend og lærling. Det gælder: regler for opsigelse; arbejdstid; retten til selv at søge ansættelse; antal svende og lærlinge en mester må ansætte; samt indskrænkninger i svende og lærlinges lydighed overfor og underordnelse under mester. Den individuelle arbejdsevne blev dog vel først tilnærmelsesvist fastslået ved Frd. af 21. Marts 1800. Fra 1600-tallet herskede der de forskelligste regler for fordeling af svendearbejde. Nogle laugsartikler bestemte, at svende selv kunne forhøre ved mestrene i byen; andre at oldermændene fordelte arbejdet efter "omgang" eller "omstændigheder"; endnu andre at den yngste svend i byen

⁸⁹. Ibid.pp, 141ff.

⁹⁰. Olsen, A., ibid. pp. 109f.

⁹¹. Olsen, A., ibid. p. 115.

⁹². Bruun, H., ibid. p. 26; Nørregård, G., ibid. p. 34.

⁹³. Olsen, A., ibid. pp. 120f.; Nielsen, A., ibid. pp. 36-44; Nørregård, G., ibid. p. 34.

⁹⁴. Gentaget 1815, ophævet 1820 for hele landet undtagen København, gentaget for København 1826, men ophævet igen ved Frd. af 28. Oktober 1826; se Nyrop, C., "Meddelelser fra Industriens Område", Kbhv., 1876, p. 248; samme "Kjøbenhavns Tømmerlav. Industrihistoriske Meddelelser", Kbhv., 1887, pp. 186f.; Nielsen, A., ibid. p. 36.

⁹⁵. Nyrop, C., ibid. 1876, p. 248; se også samme 1887, p. 189.

opsøgte byens mestre for at skaffe arbejde til arbejdsledige svende; etc.⁹⁶. Generelt var det sådan, at ansættelse og fordeling af arbejde skete efter givne sædvaner og regler og at hverken mester, svend eller lærling var fri til selv at opsøge eller ansætte. Fra det 17. århundrede søgte statsmagten at begrænse omfanget af disse sædvaner. Det skete dog på intet tidspunkt principielt, men ud fra skiftende og suspensive hensyn. Udvidede rettigheder til selv at søge arbejde (Frd. af 23. December 1681; Frd. af 21. Marts 1800) vekslede derfor jævnligt med indskrænkninger i samme. Det sidste viser sig tydeligst i spørgsmålet om regulering af opsigelsesfrister. Disse ændres jævnligt⁹⁷. Først fra sidst i 1700-tallet sker der et egentligt brud med de sædvanebetonede opsigelsesregler. En kommission nedsat i 1790 til at overveje forandring og forbedring i laugsordningen foreslår i betænkningen fra 28. Januar 1794 en gensidig opsigelsesret for svend og mester⁹⁸. Forslaget indarbejdes i Frd. af 21. Marts 1800, som gav svendene en vis opsigelsesfrihed.

Et lidt mere komplekst forløb kan ses i spørgsmålet om mestrenes autoritet. I det 16. århundrede var der tale om et simpelt underordningsforhold mellem mester og svend. Svendene fik kost og logi hos mester og var underlagt hans husbondret og rangerede derfor på lige fod med husets tyende, drenge, og vel også de mindreårige børn⁹⁹. Samtidig var forholdet mellem mester og svend reguleret gennem de enkelte laugsskråer, der generelt fastslog svendens forpligtigelse til lydighed og underordning og detaljeret bestemte de daglige omgangsformer mellem mester, svend og lærling, samt sanktionsformer at anvende ved brud på disse¹⁰⁰. Det er først i den tidlige del af det 17. århundrede, at bestemmelser af den art bliver emne for statslig lovgivning. Christian IV's forsøg på at ophæve laugene for at skabe grundlag for den kommende manufakturpolitik (Frd. af 19. Juni 1613) betød, at laugsskråernes fastlæggelse af lydighed og underordning forsvandt. Hvorvidt der faktisk skete en frigørelse af svendene er tvivlsomt. Alligevel mener Albert Olsen at ophævelsen "(...) bragte en større Uro indenfor Haandværkerstanden"¹⁰¹, hvilket igen betød, at kongemagten

⁹⁶. Nyrop, C., 1885, pp. 24-26; samme 1903, pp. 54, 56, 62, 72, 211, 214, 225f., 254; Nørregård, G., *ibid.* pp. 30f.

⁹⁷. Müller, O., *ibid.* pp. 95, 98f., 103; Nyrop, C., 1903, pp. 54, 56, 72, 227f.; Berg, R., 1912, p. 30; Olsen, A., *ibid.* p. 112, 116, 120; Bruun, H., *ibid.* pp. 26-29; Rasmussen, E., *ibid.* 153.

⁹⁸. Nyrop, C., 1887, 179; Rasmussen, E., *ibid.* pp. 46ff.

⁹⁹. Nyrop, C., 1885, p. 9; Bruun, H., *ibid.* p. 14.

¹⁰⁰. Se eksempler på sådanne bestemmelser; Nyrop, C., 1885, p. 9.

1621 greb ind og ved lov (Frd. af 10. December 1621) pålagde svende og lærlinge lydighed og underordnelse, for at genetablere de paternalistiske relationer.

Det samme forløb gentog sig to gange senere. Første gang i forbindelse med Frd. af 23. December 1681, hvor det igen blev forsøgt at begrænse laugenes monopol. Også her blev opbruddet efterfulgt af lovgivning til opretholdelse af mestrenes privilegier overfor svende og lærlinge ¹⁰². Anden gang skete det i fortsættelse af Frd. af 21. Marts 1800, der indførte bestemmelser om frit arbejdsvalg og frie kontraktretlige relationer. Også her blev svendenes pligt til lydighed og ærbødighed fastslået. Dog blev svendene og drengenes rettigheder nu præciseret i forhold til de første og spage bestemmelser herom 1621. Samtidig overtog politimyndigheden den nøje kontrol med svendene fra laugene.

Det er karakteristisk, at kongemagten - fra den tidlige merkantilisme og til den sene enevælde - søgte at nedbryde de gamle laugs monopolstilling, men samtidig ønskede mestrenes kontrol over deres svende fastholdt - enten gennem laugene selv eller senere ved politiets medvirken. Svendene fik udvidet deres formueretlige myndighed; samtidig blev deres personlige myndighed begrænset gennem kontrol og sanktioner. Flere eksempler kan gives. Ved plakat af 15. Oktober 1814 blev der indført almindeligt forbud mod, at svende i København kunne finde ansættelse hos nogen mester uden at være i besiddelse af en såkaldt afskedsseddel, der dokumenterede, at han havde afgjort ethvert mellemværende med sin tidligere mester. Tidligere havde et sådant forbud alene været aftalt mellem mestrene indbyrdes i København og omtalt i laugsprotokoller ¹⁰³. Senere blev der indført arbejds- eller afskedsbøger.

Ordningen med afskedsseddel betød, at svendene økonomisk kom under administration af mester. I mange tilfælde måtte den ny mester købe svenden fri af gæld hos den tidligere. Et gældsforhold kunne gå fra hånd til hånd og på den måde binde svenden til at lade sin løn, syge- og begravelsespenge administrere af mesteren. I takt med at svenden vandt større frihed i forhold til

¹⁰¹. Ibid. pp. 88f.; se også Nyrop, C., 1885, p. 10; Bruun, H., ibid. p. 15.

¹⁰². Frd. af 6. Maj 1682; se Müller, O., ibid. p. 101; Olsen, A., ibid. p. 97.

¹⁰³. Rasmussen, E., ibid. pp. 41ff., 152, 168.

tidligere laugsbånd blev de i København økonomisk stavnsbundet. Det skete fra sidste halvdel af 1700-tallet ¹⁰⁴.

Den økonomiske kontrol skal ses i sammenhæng med den almindelige regel om, at svende der ville vandre mellem byerne eller forlade landet skulle forsynes med et pas, der dokumenterede at han var gældfri og lovligt løsgjort fra tidligere ansættelse. Pasregelen havde været gældende gennem det meste af 1700-tallet og blev senere udvidet til krav om en såkaldt vandrebog (Frd. af 10. December 1828), således at svendenes opholdssted og arbejdsivrighed nøje kunne kontrolleres. Den kontrollerende myndighed blev tillagt politiet, hvorved laugenes selvstændige jurisdiktion og rolle som tvangsorgan over egne medlemmer endeligt forsvandt ¹⁰⁵. Overfor mester skulle svenden stadig vise tilbørlig agtelse og lydighed. De var dog ikke omfattet af nogen revselsesret, men underlagt husbondretten som medlem af mesters husholdning. Som sådan skulle de dog samtidig behandles "(...) med Godhed og Anstændighed" ¹⁰⁶ og måtte ikke angribes med hug og slag eller tiltales med skældsord. Overfor lærlinge blev mesters revselsesret opretholdt. Den måtte dog ikke udarte til mishandling. Overtrædelse kunne straffes. Lærlinge blev pålagt lydighed (også ved Plakat af 3. November 1832), og blev stadig regnet som tyende.

Sideløbende med svendenes frigørelse fra det paternalistiske forhold til mester og med nedbrydelsen af laugenes suverænitet til at fastlægge regler og dømme i forbindelse med brud herpå, blev der dannet nye kontrolredskaber, der kombinerede mesters økonomiske kontrol over svendene, med lovbud om afskedssedler, vandrebøger og påbud om svendenes lydighed. De gamle laugsbånd blev løst - evt. sprængt - men kontrollen over svendene blev fortsat - blot i nye former og ved domstolens og politiets medvirken. Ligeledes er det karakteristisk, at der i perioden fra begyndelsen af 1600-tallet og frem til 1800 gennemses aspekter af kontraktligende forhold mellem mester, svend og lærling inden for byhåndværket i små suspensive spring. Kontraktbegrebet ses dog ikke at være anvendt i nogen laugsartikel. Første gang sker det vel i forordning til regulering af forholdet mellem mester og lærlinge af 6. Maj 1682. Her bestemmes det, at der ved

¹⁰⁴. Se f.eks. Rasmussen, E., *ibid.* pp. 40ff.

¹⁰⁵. Nørregård, G., *ibid.* pp. 24f.

¹⁰⁶. Müller, O., *ibid.* p. 98; Bruun, H., *ibid.* p. 29.

ansættelse af lærlinge skal oprettes en kontrakt ¹⁰⁷. Ved Frd. af 10. December 1621 var det dog allerede blevet bestemt, at ansættelsesvilkår for svende og lærlinge skulle bestemmes af mestre inden for de enkelte fag, men godkendes af borgmester og byråd og at der heri skulle indgå bestemmelse om f.eks. antal læreår ¹⁰⁸. Frd. af 21. Marts 1800 gentager og udvider disse krav. Der sættes krav om oprettelse af skriftlig kontrakt; gives bestemmelse for antal læreår ¹⁰⁹; men i øvrigt er kontraktens vilkår "(...) aldeles overladt til Parterne selv" ¹¹⁰. Kontraktpligten gælder kun for laugsmæssig næring, ikke for anden. Ligeså gælder der ingen alderskrav. Blot skal forældre eller værge underskrive for den mindreårige ¹¹¹.

Ved ansættelse som svend kræves ingen kontrakt, hverken inden for eller uden for den laugsmæssige næring. Derimod indeholdt Frd. af 21. Marts 1800 allerede i første paragraf en udførlig bestemmelse af regler for oprettelse af kontrakt mellem mester og svend ¹¹². Selvom det ikke er muligt at tidsfæste, hvornår kontraktlignende relationer formelt og ved generelle bestemmelser er blevet indført inden for den laugsmæssige næring, er det dog muligt at påvise, at det skete i årene fra sidst i 1600-tallet til begyndelsen af det 19. århundrede og hele tiden langsomt, med små suspensive skridt, og aldrig fuldt ud. Forordningen af marts 1800 udgør her en skelsættende begivenhed. Her gennemsættes for første gang som princip den almindelige kontraktfrihed mellem mester og svend.

Der hersker ingen tvivl om, at den myndige mand gennem århundreder har været i besiddelse af personlig myndighed; herunder arbejdsevne. Der hersker heller ingen tvivl om, at den mindreårige dreng uanset alder kunne ansættes, blot med værges samtykke. Hverken fag- eller retshistorien har argumenteret for, i hvilket omfang det overhovedet er muligt - eller hensigtsmæssigt - at anvende

¹⁰⁷. Berg, R., *ibid.* p. 50.

¹⁰⁸. Müller, O., *ibid.* pp. 30f.

¹⁰⁹. Müller, O., *ibid.* pp. 71-74; Mackeprang, Edv., *ibid.* pp. 19-22; Nørregård, G., *ibid.* pp. 15ff.

¹¹⁰. Müller, O., *ibid.* p. 177.

¹¹¹. *Ibid.* p. 74.

¹¹². Bruun, H., *ibid.* p. 26, 28; Nørregård, G., *ibid.* p. 34.

begreberne retsevne og handleevne eller kontrakthabilitet og kontraktkompetence i forbindelse med den laugsoptagne svend eller den ansatte dreng. Det er da også kun ved at anstrenge begreberne til det yderste, at spørgsmålet om rets- og handleevne kan rejses i sammenhæng med betingelser for optagelse i laug eller i forbindelse med den laugsinterne regulering af ansættelse, løn og opsigelse. Enhver der har kunnet indfri betingelserne for optagelse i laug eller som ikke har været ufri (været stavnsbundet eller vorned, underlagt strafafsoning, fremmed eller jøde, uægte født eller mindreårig) har været i besiddelse af arbejdssevne til at binde sig. Denne handleevne har dog ikke omfattet betingelser for, hvordan og i hvilket omfang at lade sig binde. Bestemmelser herfor har været uden for den enkeltes viljeskreds; nedfældet i laugsskråer, lovgivning eller udsprunget af sædvaner. På samme måde har den enkeltes evne til i arbejdsforholdet at være forpligtiget eller berettiget fundamentalt set været til stede, men samtidig også været begrænset. Mestres rettigheder og svendes pligter (først fra 1800 fremgår det af almindelig lovgivning, at også svende har rettigheder) har været bestemt af privilegier; symmetrisk organiserede og kun minimalt underlagt den enkeltes indflydelse. Ligeså synes rådigheden over formue eller selverhvervede midler at have været begrænset. Mestrene rådede over svendenes tidepenge ¹¹³, og de zünfthige svendes var forpligtigede til uformuenhed (ikke eje ejendom eller jord og forblive ugifte).

Svende og lærlinges proceshabilitet er ikke systematisk behandlet i den refererede litteratur. Det har heller ikke været muligt at finde beskrivelser, der beskæftiger sig med den konkrete retspraksis, der har udviklet sig ved forskellige domstole (laugenes interne, magistraten, kancelli og senere politiembede, politikommission og politiret) til afgørelse af retskonflikter mellem mester, svend og lærling. Kun Edit Rasmussen har gennemgået politiretssager med murer- og tømrersvende involveret i 1790'erne ¹¹⁴.

Hvorvidt forordningerne af 1682 og 1800, foruden at etablere de første arbejdsretlige normer, også gennemsatte egentlige arbejdskontraktlige relationer er vel tvivlsomt. De etablerer dog visse forudsætninger for sådanne; herunder betinget frihed til at opsige og skifte arbejde; til at selv at søge arbejde; til individuel lønfastsættelse; eller til betinget frihed for lydighed og underordnelse. Men selvom sådanne forudsætninger gradvis sættes igennem via kongemagt, magistrat og bystyre,

¹¹³. Nyrop, C., 1885, 12.

¹¹⁴. Ibid. pp. 20ff. 29, 40, 86, 225-29.

så vedbliver laugene at binde deres medlemmer til traditionelle sædvaner og regler helt op til 1860'erne. De standsmæssige forskelle mellem mester, svend og lærling blev kun langsomt afløst af mere individorienterede, positivt givne og generelle bestemmelser.

3.4. Landhåndværket.

Landhåndværket har kun i begrænset omfang været genstand for historisk interesse. Det er laugene og ikke landhåndværket, der har stået i centrum for faghistorien, selvom antallet af landhåndværkere i hvert fald fra midten af 1700-tallet, og særligt i de første 30 år efter 1800, overgik antallet af håndværkere i byen ¹¹⁵, og selvom landhåndværket rent faktisk i 1800-tallet synes at udkonkurrere det laugsorganiserede håndværk ¹¹⁶.

Sven Henningsens disputats fra 1940'erne er stadig den mest grundige gennemgang af landhåndværkets historie. Gennemgangen begrænser sig dog til tiden efter år 1800 og omfatter kun spredte henvisninger til de kontraktretlige aspekter ved landhåndværkerens arbejds- eller ansættelsesforhold. Otto Müllers håndbog i laugsvæsen og bevillinger til næringsbrug (1840) indeholder også i dette tilfælde en gennemgang af gældende ret i 1700-tallet og op til næringsfriheden.

I håndværker-, landbo- og byhistorien, er det muligt at finde korte og usystematiske beskrivelser af landhåndværket. Fridlev Skrubbeltrang er vel den landbohistoriker, der mest udførligt beskriver håndværket på landet ¹¹⁷. Hos andre omtales håndværket ikke eller kun overfladisk ¹¹⁸. Heller

¹¹⁵. Henningsen, Sven, "Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark", Gøteborg, 1944, pp. 140-45; 151f., 183.

¹¹⁶. Ibid. pp. 9f., 200ff.; Nielsen, Axel, "Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil 1820-1870. 1. Halvbind Industriens Forhold i Almindelighed". Udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1944 (genudg. 1979), p. 248.

¹¹⁷. Skrubbeltrang, Fridlev, "Det danske Landbosamfund 1500-1800", Kbhv., 1978, pp. 142f., 409, 432f.

¹¹⁸. se f.eks. Fussing, Hans H., "Herremand og fæstebonde. Studier i landbrugshistorie omkring 1600", Kbhv., 1942, p. 232.

ikke håndværkerhistorien ofrer håndværkeren på landet megen opmærksomhed ¹¹⁹. Det samme gælder - dog mere naturligt - byhistorien ¹²⁰.

Der er flere grunde til denne forskel mellem interessen for og betydningen af landhåndværket. Nogle er tidligere givet; kun en enkelt skal tilføjes: I størsteparten af nyere tid har landhåndværkeren været en uadskillelig del af de eksisterende stænder på landet. Landhåndværkere var sædvanligvis enten inderste eller tyende, omvandrende eller fattiglem, ugedagsarbejder eller daglejer, fæstebonde eller husmand. Særlig blandt husmænd var det almindeligt at ernære sig ved både jorddrift og håndværk ¹²¹. Det er dog tidligst fra midten af 1700-tallet, og særligt efter århundredeskiftet, at landhåndværkere blev genstand for lovgivningens interesse. Konkurrencen mellem by og land, mellem byhåndværkere og landhåndværkere, tiltog da også i 1700- og 1800-tallet - med kulmination i 1830'erne - og rejste stadig flere problemer for den enevældige centralstat. Landhåndværket blev hovedsageligt reguleret ved almindelig lov. Danske Lov 3-13-23 dannede i over 180 år hovedregel for landhåndværkets regulering. Efter kodificeringen i D.L. blev monopoliet søgt opretholdt ved en lang række forordninger, plakater og reskripter. Reguleringen synes dog gennem hele enevælden at varetage to hensyn. På den ene side hensynet til byhåndværket og byernes monopol; på den anden hensynet til kongemagtens manufakturpolitik og den almindelige vareforsyning.

I 1683 foreskrev Danske Lov at et antal præcist udpegede håndværksfag måtte nedsætte sig på landet. Det drejede sig om grovsmede, tømmermænd, bødkere, teglbrændere, pottemagere (der lavede sorte potter), hjulmænd, murermestre, skindere, vævere (som vævede vadmel, blå og hampel), skræddere (som syede vadmel) og de skomagere, der syede bondesko. For disse eksi-

¹¹⁹. se Berg, Rasmus, "Det Danske Haandværks Historie", Kbhv., 1919; Nielsen, O., "Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. Femte del. Kjøbenhavn i Aarene 1660-1699", Kbhv., 1889; Nielsen, A., ibid. pp. 246-53; Nørregård, Georg, "Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857-1899", Kbhv., 1943 (genudg. 1977), pp. 54f.; Jacobsen, Grethe, "Håndværkets Kulturhistorie. Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550", Kbhv., 1982, pp. 41f.; Degn, O. og Dübeck, I., "Håndværkets Kulturhistorie. Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700", Kbhv., 1983, pp. 108f.

¹²⁰. Degn, Ole., "Rig og fattig i Ribe", bd. 1-2, Århus, 1981, pp. 184.

¹²¹. Skrubbeltrang, F., ibid. p. 88, 142f., 409, 432f.

sterede der et lovbundet privilegium ¹²². Med nogle tilføjelser gentog bestemmelsen i 3-13-23, hvad der tidligere var bestemt ved reces af 1537, 1540, 1547 og 1558. Både recesserne og D.L. indebar, at byerne blev givet et almindeligt privilegium på håndværk og handel.

Reguleringen var negativ. D.L. vedblev at være en i øvrigt meget sjældent efterlevet, men altid retsgældende garanti for det privilegium, købstæderne havde fået overdraget allerede i det 14. århundrede. Nogen accept af en selvstændig stand af landhåndværkere og dermed nødvendigheden af en selvstændig positiv regulering, opstod først sent; kort før indførelse af den almindelige næringsfrihed. Allerede fra midten af 1700-tallet blev der dog gjort undtagelser fra bymonopolet. I 1816 blev undtagelserne sat i system. Ved plakat af 3. April 1816 blev der skabt lovmæssig hjemmel for udstedelse af eneretsbevillinger, og oprettet et administrativt bevillingssystem med det kongelige kancelli og amtmændene i centrale positioner. Bestemmelsen i D.L. 3-13-23 og det lovbundne privilegium blev herved delvis ophævet ¹²³.

I stedet for den generelle tilladelse med hjemmel i loven, måtte de samme faggrupper nu søge eneretstilladelser hos amtmændene. ¹²⁴. Kancelliet fik samtidig bemyndigelse til at udstede bevilling til andre faggrupper end de der var omfattet af 3-13-23 ¹²⁵. Herefter blev landhåndværket reguleret med hjemmel i lov og ved bemyndigelser fra administrationen (udstedt ad mandatum fra kongen). Fire reguleringsformer blev gældende: (1) specifikke og generelle forbud og påbud; (2) den generelle bevilling, der med hjemmel i 3-13-23 gav særligt udpegede fag ret til at drive håndværk; (3) konkrete bevillinger udstedt af det kongelige kancelli og/eller amt- og lensmænd med hjemmel i 3-13-23 eller senere retsudvidelser; og (4) en generel næringsfrihed for enkelte fag både i by og på land.

* (1) Specifikke forbud og påbud blev udstedt til materielt afgrænsede faggrupper, geografiske områder eller enkeltpersoner. I 1684 blev der udstedt ordre til håndværkerne omkring Lemvig om

¹²². Müller, Otto, "Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug efter den danske lovgivning. En juridisk haandbog", Kbhv., 1840, p. 176.

¹²³. Sv. Henningsen er mere kategorisk, se *ibid.* p. 99; se herimod Müller, O., *ibid.* 176.

¹²⁴. Müller, O., *ibid.* pp. 231f.

¹²⁵. *Ibid.* pp. 233f.

at flytte til byen; i 1720 og 1733 til feldberederne i Jylland; og i 1735 og 1747 til farverne omkring Ribe om at gøre det samme ¹²⁶. Derimod fik håndværkerne omkring Århus (6.10.1664) og Køge (14.4.1668 og igen 16.2.1695) påbud om ikke at bo omkring byerne. ¹²⁷. Reskript af 10.12. 1764 nedlagde forbud mod at skræddere forarbejdede købstadsklæder; ligesom bryggere (23.1.1697); bagere (8.5.1733); og brændevinsbrændere (11.12.1739) fik forbud mod at arbejde for byerne ¹²⁸. Generelle forbud blev især udstedt efter 1730'erne. Forordningen af 16.4.1681 havde allerede beordret alle håndværkere, undtagen de der var omfattet af 3-13-23, ind til byerne. Retten til at sælge på bymarkedet blev reguleret på samme vis. Forordningen af 16. April 1681 forbød landhåndværkere at falbyde deres varer på byernes årlige markeder ¹²⁹. Reskriptet af 1. December 1736 indskrænkede (måske!) forbudet til alene at gælde håndværkere ikke omfattet af Danske Lov ¹³⁰. I plakaten fra 3. April 1816 fik landhåndværkerne generelt markedsret ¹³¹, men også generelt forbud mod at arbejde for byerne ¹³².

Forbud og påbud blev til stadighed kombineret med dispensationer fra, og retsudvidelser i forhold til, 3-13-23. I den forbindelse skelner jeg mellem generelle bevillinger (herunder retsudvidelser) og konkrete bevillinger.

* (2) Generelle bevillinger, hvoraf der var to typer: (1) Almindelig bevilling (retsudvidelser); reskript af 25. April 1750 udvidede definitionen på skindere til at omfatte feldberedere, der dermed tillige blev omfattet af det generelle privilegium i 3-13-23; reskript af 8. Juni 1796 gav rugbrødsbagere og ølbryggere ret til at nedsætte sig på landet. I 1825 fik amtmændene udvidet bemyndigelse til at udstede konkrete bevillinger, hvilket skete ved cirkulære af 12. Februar.

¹²⁶. Henningsen, Sv., ibid. p. 54.

¹²⁷. Ibid. p. 55.

¹²⁸. Ibid. p. 55.

¹²⁹. Sådanne rettigheder havde ellers udviklet sig sædvanemæssigt, ibid. p. 76.

¹³⁰. Ibid. p. 81.

¹³¹. Ibid. p. 101, 206.

¹³². Ibid. p. 100.

Bevillingsretten kom til at omfatte en række fag ikke omfattet af 3-13-23 ¹³³. Derudover var der (2) særlig adgang til almindelig bevilling; reskript af 10. Maj 1737 gav vævere på landet ret til at væve al slags lærred; forordningen af 1. Juni 1746 gav byboere ret til at lade huder og barker tilberede på landet; reskript af 23. Juli 1743 gav skomagerne på Mors og Thy ret til at opkøbe huder og garve læder ¹³⁴; Frd. af 29. December 1732 gav gamle og udtjente militærfolk ret til at nedsætte sig som håndværkere over hele landet; reskript af 9. April 1790 bestemte at alt offentligt arbejde skulle udbydes i licitation, og at der til sådant arbejde også måtte anvendes landhåndværkere ¹³⁵.

* (3) Konkrete bevillinger blev udstedt af såvel amts- og lensmænd som af det kongelige kancelli til juridiske eller fysiske personer. Bevillingsretten tilfaldt amts- og lensmænd 1816 og indebar en decentralisering. Amts- og lensmænd kunne give tilladelse til fag inden for rammerne af 3-13-23; kancelliet kunne give dispensationer herfra. I 1825 fik lensmændene frtaget deres ret til at udstede konkrete bevillinger. Lensmændene bestod i hovedsagen af lensgodsejere, som herigennem havde haft ret til selv at beslutte over antallet af håndværkere inden for deres len og gods ¹³⁶.

* (4) Næringsfrihed er der nogle få eksempler på. I 1794 (ved Plakat af 22. Oktober, senere af 26. Juli 1805) blev fabrikation og handel med leer og skæreknive (de vigtigste landbrugsredskaber) gjort fri i by og på land. Ved cirkulære af 12. December 1816 blev smede og hjulmænd fritaget for at søge amtmændene om bevilling. Det samme skete 29. Oktober 1816 (og 8. Oktober 1822) for brolæggere; 4. Februar 1817 (og 18. Juni 1822) for træskomagere; 19. Oktober 1822 for producenter af huer til bondefruentimmere; enkelte farverier blev tilladt på landet efter 1812 ¹³⁷; i 1825 (ved plakat af 17. November) blev fabrikation og handel med alle agerdyrkningsredskaber gjort fri; ved plakaten 1816 (tidligere kancellicirkulære af 1. Marts 1794) fik landboerne ret til på landet at producere og i byerne frit at afsætte, hvad der kunne henføres til husflid ¹³⁸.

¹³³. Ibid. p. 128; Müller, O., ibid. p. 231.

¹³⁴. Ibid. p. 49, 52, 63.

¹³⁵. Ibid. p. 52, 67.

¹³⁶. Ibid. pp. 137, 145ff.; Müller, O., ibid. p. 231.

¹³⁷. Ibid. p. 107f., 122, 179f.

¹³⁸. Ibid. p. 68, 100; Müller, O., p. 176.

Landhåndværkerens nærings- og handelsretlige status udgør en broget problemstilling. Forbud og påbud (generelle og specifikke) kombineres med generelle bevillinger (herunder retsudvidelser) og konkrete bevillinger samt næringsfrihed. Reguleringen var afhængig af den konjunkturrelle udvikling - især i byerne. Det samme brogede og suspensive billede findes omkring landhåndværkerens arbejds- og ansættelsesforhold. Håndværkeren kunne være ansat som tyende eller daglejer; han eller hun kunne leve som inderste eller fattiglem; eller være omvandrende arbejder og gøre arbejde efter aftale. Han kunne også være selvejende eller semi-selvejende bonde med eller uden hoverforpligtigelser; være fæstebonde eller husmand med fæstekontrakt; eller selverhvervende håndværker med eller uden jord. Han kunne tillige være ansat på arbejdskontrakt på gods, på gård eller af en hel landsby. Endelig kunne han selv ansætte svende, lærlinge og håndlangere. På en og samme tid kunne han være underlagt tvangsfæste, vornedskab eller stavnsbånd og selv holde folkehold, dvs. ansætte svend, lærling og håndlanger og derfor have status af både underordnet og overordnet; ansat og mester; bonde og husbond.

Det var også muligt at finde de mest forskelligartede former for arbejdskontrakt; således fæste-, tyende-, dagleje-, svende-, og lærlingekontrakter. Sv. Henningsen giver eksempler på godsernes tilknytning af smede. Hvilken kontraktform der er tale om (fæste-, tyende- eller arbejdskontrakt?) fremgår ikke ¹³⁹. Lærlingetilknytning er sjældne; læretiden er ubestemt¹⁴⁰; der fandtes ikke regler til regulering af ansættelsesforholdet, hverken for svende eller lærlinge.

Det er derfor svært - måske umuligt - at sige noget generelt om landhåndværkerens almindelige arbejdsretlige stilling før det 19. århundrede. På den ene side var håndværkeren frataget personlig myndighed gennem tvangsfæste, vornedskab og senere stavnsbånd; han kunne ikke træffe bestemmelse om indgåelse af leje- eller arbejdsaftale. Desuden var han underlagt hørighed og lydighed og dermed næsten entydigt underordnet godsejeren. På den anden side forudsatte både fæstebrevet, dagleje, tyende-, svende- og lærlingetilknytning fra 1700-tallet aspekter af arbejdskontraktlige relationer mellem ansatte og husbond. Fra begyndelsen af det 19. århundrede finder vi de første, dog meget få og delvis ubestemmelige, eksempler på egentlige kontraktlignende

¹³⁹. Ibid. pp. 157f., 159, 203f.

¹⁴⁰. Ibid. p. 198.

ansættelsesvilkår. Der er eksempler på smede ansat på godser, men med ret til at arbejde også for bønderne; og smede med ret til opsigelse fra begge parter ansat af bønder eller landsbyer ¹⁴¹.

Problemstillingen er derfor kompleks. Vi har tilfælde, hvor fæstebonden er frataget personlig myndighed til selvstændigt at indgå leje- og arbejdskontrakt med godsejeren, men udstyret med samme til at indgå arbejdskontrakt med tyende, lærling, svend eller daglejer ¹⁴². Vi har tilfælde, hvor fæstebonden er underlagt hørigheid og lydighed, men samtidig udstyret med husbondret overfor eget folkehold.

3.5. Manufaktur- og fabriksvæsen.

I erhvervs- og arbejdsretlig sammenhæng er manufaktur og fabriksvæsenets historie en besværlig størrelse. På næsten enhver måde er der tale om en overvældende og forvirrende sammenblanding af typer: det gælder produktions- og handelsformer, regulerings- og organisationsformer, ledelses-, løn- og ansættelsesformer. Alligevel er det omkring manufaktur og fabriksvæsen at de første udviklingsforløb i retning af normalsubjektivitet og arbejdsretlig regulering kan findes. Manufaktur- og fabriksvæsen er det område hvor den borgerlige retsform gennemføres før den almindelige næringsfrihed fra 1850'erne. Den yderste kompleksitet viser sig på flere måder: Første derved, at manufaktur og fabriksvæsen unddrager sig det feudale samfunds rigide opdeling efter stand og fattig; adel og bonde; by og land; mand og kvinde. Dernæst derved, at manufaktur- og fabriksvæsen blev reguleret gennem en kombination af laugsprivilegier, almindelige og konkrete bevillinger, lovgivning og fabriksreglementer. Endelig derved, at kombinationen indebærer en gradvis opløsning af de traditionelle former for regulering af næring og erhverv, men også dannelse af nye.

Det er særligt ved reguleringen af manufaktur og fabriksvæsen, at overgangen mellem to forskelligartede reguleringstyper lader sig belyse. Både fag- og retshistorien følger den efterhånden velkendte figur: den studerer det feudale samfund og overgangen til det borgerlige fra det liberale

¹⁴¹. Ibid. p. 158.

¹⁴². Hvidtfeldt, Johan, "Kvindestavnsbaandet i 1750'erne og 1760'erne", in Festskrift til Erik Arup den 22. November 1946", Kbhv., 1946, p. 264.

samfunds standpunkt ¹⁴³. Alligevel følger den ganske nøje - når studieområder udpeges og grænser mellem discipliner trækkes - det feudale samfunds standsopdeling og adskillelse mellem land og by. I det omfang de to discipliner beskæftiger sig med manufaktur eller fabriksvæsen, sker det jævnfør landbrugsdrift eller byhåndværk; aldrig - eller kun i den moderne industrihistorie - ud fra en særskilt problemstilling knyttet til en tredje og ny sektor, der er under dannelse på tværs af de traditionelle grænser. På den ene side placeres landbohistorien (herunder landhåndværket); på den anden håndværker- og byhistorie (herunder manufaktur og fabriksvæsen). Mellem dem trækkes en streg af dagældende ret og de heri eksisterende forskelle mellem by og land, adel og borger, håndværker og bonde, mand og kvinde, gift og ugift.

Den moderne industrihistorie kan opdeles i en almen del og i bidrag til belysning af enkeltvirksomheders, byers samt enkelte fags og branchers historie. I modsætning til landbo- og byhistorien omfatter den almene industrihistorie kun få publikationer¹⁴⁴. Over tid løber byarbejde og landarbejde samt husflid og håndværk sammen med hjemmearbejde, manufaktur og fabriksdrift ¹⁴⁵. Overgangen skal belyses gennem en række forløb. Samtidig skal jeg vise, at selvom stands- og

¹⁴³. Glamann, Kristof og Oxenbøll, Erik, "Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott", Kbhv., 1983, p. 135.

¹⁴⁴144. Olsen, Albert, "Staten og Lavene", in Historiske Meddelelser om København, anden række, bind III., 1927-28; samme "Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik", in Scandia. Tidskrift för historisk forskning, band iii, 1930; Nielsen, Axel, "Handbuch der Wirtschaftsgeschichte. Dänische Wirtschaftsgeschichte", Jena, 1933, 227-62, 541-9; samme "Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil 1820-1870. 1. Halvbind Industriens Forhold i Almindelighed". Udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1944 (genudg. 1979); samme industriens Historie i Danmark. Tiden 1820-1870. 2. halvbind Enkelte Industrier", udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1944 (genudg. 1975); Henningsen, Sven, "Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark", Göteborg, 1944; Willerslev, Rich., "Studier i Dansk Industrihistorie 1850-1880", Kbhv., 1952; Hansen, Svend Aage, "Early Industrialisation in Denmark", Kbhv., 1970; samme "Industri og håndværk", 1972; Askgård, Helle, "Danmarks industri", Kbhv., 1975; Hyldtoft, Ole, "Københavns Industrialisering 1840-1914", Herning, 1984; Madsen, Allan, "Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. 1. bidrag til tekstil- og beklædnings-produktionens historie i Danmark 1600-1850", Kbhv., 1978. Mindre bidrag se iverigt Nyrop, C., Meddelelser fra Industriens Område", Kbhv., 1876; samme, "Niels Lunde Reiersen", Kbhv., 1896; samme, "Danske Farvere", Kbhv., 1900; Thomsen, Aug., "Fabriksindustri i Sverrig, Norge og Danmark", Stockholm, 1880. Gregersen, Gunnar, "Det industrialiserede håndværk", in Tidsskrift for Industri, 1911, pp. 45-69; Mackeprang, Edv., "Afsnit af den danske arbejderbevægelses historie. I del i laugstiden", Kbhv., 1911, pp. 64-82; Wolfson, E. (red.), "Danmarks industrielle udvikling", Kbhv., 1943; Nørregaard, G., ibid. pp. 50-54, 111-138; Cohn, E., "Dansk håndværk og industri ved midten af det 19. århundrede", in Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1953, pp. 97-110; Olsen, Erling, "Danmarks Økonomiske Historie siden 1750", Kbhv., 1967, pp. 94-185; Johansen, H.Chr., "Dansk økonomisk politik i årene efter 1784", 1968, pp. 214-6, 253-62; samme, "Næring og bystyre. Odense 1700-1789", Odense, 1983, pp. 106-136; Hansen, Svend Aage, "Industri og håndværk", Kbhv., 1972, pp. 37-9, 49-54, 75-7, 103-121. Statistiske oversigter se Rothe, Viggo, "Danmarks industrielle forhold", Kbhv., 1843; Rawert, O.J., "Kongeriget Danmarks industrielle forhold", Kbhv., 1850; Bayer, J.T., "Dansk provinsindustri", Kbhv., 1885.

¹⁴⁵. Olsen, A., 1927-28, p. 102.

andre forskelle spiller en stadigt svindende rolle i denne sammenhæng, så er det fortsat privilegiesystemet, der organiserer og sætter grænser for kontraktrettens anvendelse. - Normalsubjektivitet og det individuelle retsinitiativ er ikke hovedreglen; som hovedregel er disse begrænset af privilegier opnået ved sædvane, ved almindelig lovgivning eller ved bevilling.

Industrihistorien angiver hele tre indgange til beskrivelse af manufaktur- og fabriksvæsenets opståen i Danmark: (1) Etableringen af en militær- og statsmanufaktur, særligt i 1600-tallet; (2) udviklingen af husflid og hjemmearbejde til forlagssystem og privatmanufaktur, særligt i 1700-tallet; og (3) industrialiseringen af håndværk og udviklingen af manufaktur og fabriksdrift, særligt i 1700- og 1800-tallet ¹⁴⁶. Det er svært at se nogen egentlig sammenhæng mellem de tre indgange ¹⁴⁷. Jeg vælger derfor at beskrive hele forløbet i en række analytisk afgrænsede temaer.

Jeg skelner som tidligere mellem; (1) *reguleringsform*: fra borgerskab og laugsartikler over bevillingssystem til positiv regulering; (2) *institutionsform*: fra laug og stand, over korporation til "uægte laug" og frie sammenslutninger; (3) *tilknytningsform*: fra tvangsarbejde og stavnsbinding, over laugsindskrivning til daglejekontrakt; (4) *ledelsesform*: fra simpel underordnelse, over underordnelse og stavnsbinding til ubestemt autoritetsforhold. Og nok engang tager jeg udgangspunkt i de privilegier (de næringsretlige) former, hvor indenfor arbejds- og ansættelsesforholdet er blevet reguleret; og søger at identificere de ændringer, der i denne forbindelse kan udledes af de noterede kilder. Ændringerne er ikke fortløbende eller entydige, men diskontinuerte og sammensatte; alligevel kan der rekonstrueres et mere sammenhængende udviklingsforløb med kurs mod et endemål end omkring de besiddelsesløse, i landboforholdet eller byforholdet. Der etableres tidligt en kronologi mellem begivenheder; "tiden sættes igang" - og det sker karakteristisk nok ved kongemagtens (lovgivningsmæssige) forberedelse af fremtidens produktionsform: fabrik og manufaktur. Den "ny tids" retlige betingelser delegeres af kongen.

¹⁴⁶. Nielsen, A., 1943 (1979); Hornby, O. og Oxenbøll, E., "Proto-industrialisation before Industrialisation? - The Danish Case", in The Scandinavian Economic History Review, vol. XXX, no. 1, 1982.

¹⁴⁷. Olsen, Albert, "Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik", in Scandia. Tidskrift för historisk forskning, band iii, 1930; Christensen, A.E., ibid. pp.17ff.; Glamann, K. og Oxenbøll, E., ibid. pp. 12ff., 81ff., 104.

Et bevillingssystem for manufaktur og fabriksvæsen udviklede sig fra Chr. II' tid ¹⁴⁸. Alligevel er det først fra forordningen af 23. December 1681, at personlige eller konkrete bevillinger bringes i anvendelse i modsætning til den traditionelle by- og laugsregulering ¹⁴⁹. Herefter udviklede bevillingssystemet sig i sammenhæng med, men også stadig mere selvstændigt fra reguleringen gennem privilegier. Kongen delegerede den ny tids betingelser ved at bevillige undtagelser fra den almindelige lovgivning. I modsætning til landbo- og byforholdets regulering havde kongemagten til alle tider den suveræne myndighed over regulering af manufaktur og fabrik; og kunne derfor uden at komme i konflikt med reguleringen af laug og by tildele fabrikanter og manufakturerister hjemmel til at drive en næring, der ikke allerede var reguleret gennem laug eller generel lovgivning ¹⁵⁰.

Udviklingen i reguleringen af manufaktur og fabriksvæsen fulgte tre forløb: Første forløb begyndte 1613 (Frd. af 19. Juni 1613) og 1621 (Frd. af 10. December 1621). Begge forordninger søgte at begrænse laugenes monopol over markeder og at fratage dem selvstændig jurisdiktion over egne medlemmer. Og begge var begrundet i kongemagtens ønske om at gøre plads for en ny type håndværksdrift knyttet til statsmanufaktur og fabriksdrift baseret på udenlandske håndværksmestre og svende ¹⁵¹. I første forløb søgte kongemagten at inkorporere de udenlandske mestre og svende i de eksisterende laug. Modstanden herfra var dog stor. Kampen mellem laug og kongemagt blev resultatet, og den efterfølgende centralisering af myndighed hos kongemagten konsekvensen. I 1670'erne søgte kongen at underordne magistrater og byråd Kancelliet i sager om laug; efter 1681 udkom en række statssanktionerede laugsartikler, der indskrænkede laugenes monopol ¹⁵²; i december 1681 blev den første politimyndighed oprettet med det formål at overtage laugenes jurisdiktion over egne medlemmer og at kontrollere laugsmonopolet. Forsøgene på at gøre plads til manufaktur inden for de eksisterende laugsartikler blev dog allerede opgivet nogle få år senere ¹⁵³.

¹⁴⁸. Müller, O., *ibid.* p. 189.

¹⁴⁹. Olsen, A., 1927-28, p. 97.

¹⁵⁰. Müller, O., *ibid.* p.185; Nielsen, A., 1. halvbd., *ibid.* pp. 66ff.

¹⁵¹. Olsen, A., *ibid.* pp. 88f.; Christensen, A.E., *ibid.* p. 46, 65.

¹⁵². Olsen, A., *ibid.* p. 98.

¹⁵³. Christensen, A.E., *ibid.* p.p. 65f., 67ff.; Nielsen, A., 1933, pp. 232-9; Olsen, A., pp. 92ff.

Andet forløb indebar, at der blev givet almindelig bevilling til manufaktur, men medførte også, at en række manufakturfag (seks i alt) blev gjort til laug med specielle laugsregler. Frd. af 26. August 1622 gav særlig bevilling til alle, der ville bosætte sig i byerne og her forfærdige manufakturvarer ¹⁵⁴; Frd. af 23. December 1681 udstedte almindelig bevilling til udenlandske mestre og svende; Frd. af 8. Januar 1681 og 24. Januar 1705 gav almindelig bevilling til manufakturdrift og til fremmede til at nedsætte sig uden lærebrev ¹⁵⁵; Frd. af 4. Januar og 11. April 1685 gav alle evangeliske og reformerte bevilling til manufaktur ¹⁵⁶. Dannelsen af de såkaldte fabrikslaug kan føres tilbage til 1690, hvor silkevæverne 20. December blev givet laugsartikel ¹⁵⁷. Egentlige fabrikslaug blev dog først oprettet 1741. Fra januar til maj 1741 fik silkevæverne, tøjmagerne, vante- eller dugmagerne laugsartikler, der på flere punkter afveg betydeligt fra den traditionelle laugsregulering ¹⁵⁸.

Fabrikslaugene udgjorde en overgangsform mellem den traditionelle købstads- og laugsregulering og bevillingssystemet. De blev inkorporeret i borgerlig næring og i laugsordningen; og udstyret med særlige laugsartikler, der fratog dem laugenes traditionelle ret til private vedtægter; retten til at sætte betingelser for optagelse i lauset; og til at vælge hvilke mestre der skulle optages ¹⁵⁹.

Tredje forløb indebar bevillingssystemets fremkomst og udvikling. Systemet kan som sagt føres tilbage til 1681. Herfra udvikler det sig til at blive komplekst; hvilket gør en egentlig kategorisering af de mange former for bevilling vanskelig. Det er muligt at sondre mellem fire former for generel bevilling:

¹⁵⁴. Olsen, A., 1930, p. 231.

¹⁵⁵. Christensen, A.E., *ibid.* p. 106, 117, 143; Olsen, A., *ibid.* p. 252; Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* p. 107.

¹⁵⁶. Christensen, A.E., *ibid.* pp. 121f.; Olsen, A., *ibid.* p. 227, 231, 245.

¹⁵⁷. Christensen, A.E., *ibid.* pp. 126f.

¹⁵⁸. Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* pp. 81ff., 230; Christensen, A.E., *ibid.* pp. 126f., 142, 217; Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* p. 106.

¹⁵⁹. Christensen, A.E., *ibid.* p. 127, 143; Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 83.

1) Borgerskab uden bevilling. Her er der tale om næringer som ikke er omfattet af laugsordning eller andre almindeligt bestemte privilegier. Bevillingen hviler på den almindelige lovregel om betingelser for erhvervelse af borgerskab. Kun mindre og ikke forurenende eller i øvrigt skadelige eller farlige fabrikker faldt ind under denne bevillingsform¹⁶⁰.

2) Almindelig bevilling. Her er der tale om en bevilling, der gives en materielt afgrænset, men kvantitativt ubestemt flerhed af individer, uden at de skal opfylde andre betingelser end der fremgår af bevillingen. Almindelige bevillinger blev udstedt til udenlandske mestre og svende ved frd. af 23. December 1681; Frd. af 26. August 1622 gav særlig bevilling til alle håndværkere, der ville bosætte sig i byerne og her forfærdige manufakturvarer ¹⁶¹; Frd. af 8. Januar 1681 og 24. Januar 1705 gav almindelig bevilling til manufakturdrift og til at fremmede kunne nedsætte sig uden lærebrev ¹⁶²; Frd. af 4. Januar og 11. April 1685 gav - ligesom Frd. af 24. Januar 1705 - alle evangeliske og reformerte almindelig bevilling til manufaktur ¹⁶³; Frd. af 6. Juli 1705 var det første forsøg på at fremme manufaktur på landet ¹⁶⁴; Reskript af 10. og 24. Maj 1737 gav almindelig bevilling til manufakturdrift på landet ¹⁶⁵.

3) Almindelig bevilling til enkelte erhverv. Her skete bevilling til et helt fag, som samtidig blev fritaget for bestemte forpligtigelser, som ellers generelt var pålagt andre fag ¹⁶⁶. Foruden de eksempler Müller angiver, kan nævnes reskript af 10. Maj 1737, der gav vævere på landet ret til at væve al slags lærred ¹⁶⁷.

¹⁶⁰. Müller, O., *ibid.* pp. 201ff.

¹⁶¹. Olsen, A., 1930, p. 231.

¹⁶². Christensen, A.E., *ibid.* p. 106, 117, 143; Olsen, A., *ibid.* p. 252.

¹⁶³. Christensen, A.E., *ibid.* pp. 121f.; Olsen, A., *ibid.* p. 227, 231,245; Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* p. 107.

¹⁶⁴. Nielsen, A., 1933, pp. 222f.; Henningsen, Sv. *ibid.* p. 49.

¹⁶⁵. Müller, O., *ibid.* p. 235.

¹⁶⁶. Müller, O., *ibid.* pp. 198f.

¹⁶⁷. Skrubbeltrang, Fridlev, "Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800", Kbhv., 1940 (1974) p. 158; Henningsen, Sv., *ibid.* 49, 171.

4) Almindelig optagelse i laugsordning. Her er de allerede omtalte fabrikslaug et eksempel.

5) Særlig adgang til almindelig bevilling. Her drejer det sig om en materielt afgrænset, men kvantitativt bestemt flerhed af personer, der af den ene eller anden grund gives almindelig bevilling til at drive næring ¹⁶⁸. De skiftende ordninger med frimestre falder indenfor denne kategori ¹⁶⁹.

Blandt de konkrete bevillinger er det også muligt at pege på fire former:

1) Dispensation fra typisk borgerskabsnæring. Her tildeles etableringsret alene ved bevilling. Laugsoptagelse er ikke nødvendig; dispensation herfra heller ikke; derimod kræves der dispensation fra borgerskab. Indenfor denne falder de fleste fabriksanlæg, hvortil der samtidig gives eneret eller privilegium; eller selskaber, hvor ingen fysisk, men kun juridiske personer kan pålægges ansvar ¹⁷⁰.

2) Dispensation fra laugsbestemmelser. Her gives bevilling til optagelse i laug uden at ansøgeren opfylder givne betingelser ¹⁷¹; eller til at etablere sig uden for laugene ¹⁷².

3) Konkret bevilling, der gives til næringer, som den almindelig lovgivningen ikke udtrykkeligt hjemler. Bevilling blev f.eks. udstedt til etablering af fabriksanlæg på landet og til anlæg hvortil der ikke samtidig fordredes borgerskab.

4) Eneret eller monopol. Monopolet indebærer en udelukkende ret. Andre kan ikke tildeles etableringsret inden for samme erhverv eller geografiske område. Industrimonopoler forekommer

¹⁶⁸. Müller, O., *ibid.* p. 215.

¹⁶⁹. Müller, O., pp. 124ff.

¹⁷⁰. Müller, O., *ibid.* pp. 193f., 196f.

¹⁷¹. Müller, O., 195, 198; Christensen, A.E., *ibid.* pp. 142f., 165.

¹⁷². Müller, O., *ibid.* p. 192, 198; Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbd., p. 70, 144.

mest i manufakturperiodens første forløb ¹⁷³. Bevillingsformen blev kun langsomt ophævet, og forsvinder vel først fra 1750'erne ¹⁷⁴.

Det er endelig muligt at pege på en enkelt bevillingsform, der er både generel og konkret: Bevilling der fordrede borgerskab. Særligt større fabriksanlæg eller forurenende, skadelige eller farlige anlæg krævede foruden opfyldelse af betingelser for erhvervelse af borgerskab også konkret bevilling. Indenfor denne kategori faldt hovedparten af større fabriksanlæg, særligt placeret i byerne ¹⁷⁵.

Fra sidste del af 1700-tallet begyndte det omfattende bevillingssystem at ændre sig i retning af en positiveret næringsret. Et udviklingsforløb blev sat igang. Gradvist skete der et skift i hovedregel. Skiftet kan ikke tidsfæstes til nogen enkelt begivenhed, men fandt sted fra 1760'erne og fortsatte - midlertidigt afbrudt af enkelte tilbageslag - til næringslovgivningen 1857 og udviklingen derefter. Før næringsloven 1857 fandtes der ikke nogen lovgiven hovedregel om, hvilke næringer der skulle søges bevilling til og hvilke der ikke skulle. Alligevel udviklede der sig den praksis, at søge bevilling til næring, som ikke allerede var reguleret ved laug, ved lov eller ved allerede given bevilling. Hovedreglen var ubegrænset og ubrudt: der skulle søges bevilling til etablering af al næring ¹⁷⁶. Hovedreglen blev i 1761 afløst af en mere begrænset formulering. Otto Müller henviser til Reskript af 10. April 1761, der fastsatte betingelserne for hvilke enerettigheder der kunne forventes meddelt, og samtidig åbnede for en udvidet adgang til at opnå dispensation fra laugsbestemmelser. Herefter blev det almindeligt, ikke at søge og ikke at fordre bevilling til næringer, der ikke allerede var reguleret ved laug, lov eller bevilling.

Udviklingen i den næringsretlige regulering af manufaktur og fabrik foregik parallelt med udviklingen i de måder, hvorpå tilknytningsforholdet mellem svend og mester, arbejder og fabrikant blev reguleret. Reguleringen ændrede sig; det samme gjorde måden, hvorpå arbejdet blev tilrettelagt. I

¹⁷³. Dübeck, I., "Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling", Kbhv., 1978, pp. 381f.

¹⁷⁴. Ophævelsen sker særligt ved plakat af 20. Februar 1717 og reskript af 10. April 1761; se Müller, O., *ibid.* pp. 188f., 192f., 216, 226ff.; Dübeck, I., *ibid.* 379ff.; Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* pp. 96f.

¹⁷⁵. Müller, O., *ibid.* pp. 199ff.

¹⁷⁶. Müller, O., *ibid.* p. 201; Nørregaard, G., *ibid.* p. 51; Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbd., pp. 67f.

det følgende skal jeg give en kort, men tilstræbt systematisk beskrivelse af forløbet fra de før-moderne institutionsformer til de tidligt-moderne tilknytnings- og ledelsesformer.

Hvad der i denne sammenhæng menes med institutionsform og tilknytnings- og ledelsesform er ikke ligetil. Problemet er ikke definatorisk, men udspringer af det forhold, at den næringsretlige regulering af manufaktur- og fabriksvæsen betød den gradvise og reelle, men ikke fuldkomne og formelle, opløsning af tidligere tiders laugs- og byprivilegier. De måder hvorpå forholdet mellem mester og svend blev institueret svarede kun svagt til stands- og rangssamfundets hierarkiske fordeling af forrettigheder, men også kun svagt til begreber om næringsfrihed og normalsubjektivitet. Kongemagtens bevillingskompetence undergravede standsprivilegierne indefra; samtidig blev bevillingssystemet ændret gennem faktiske forandringer i tilknytningsformer på land og i by. Mange af disse former svarede ikke til de traditionelle standsprivilegier på landet; eller til byernes monopol på håndværk og handel; eller til det bevillingssystem, der "afløste" reguleringen gennem standsprivilegier.

Udviklingen viser sig derved:

- at landhåndværket fik markedsrettigheder i byerne og at stadig flere håndværk fik bevilling til næring på landet;
- at reguleringen af manufaktur og fabriksvæsen i stigende grad blev selvstændiggjort fra reguleringen af håndværk på land og i by;
- at der dannedes laugslignende, begrænset-privilegerede og mere åbne sammenslutninger i modsætning til de monopoludstyrede og tvungne håndværkslaug; og
- at der særligt på landet, men også i byerne, dannede sig institutionsformer uafhængigt af regulering gennem såvel standsprivilegier som bevillinger af enhver art.

I takt med disse forløb blev det mulig at sondre mellem den måde den næringsretlige adgang til at drive erhverv blev reguleret på, og den måde hvorpå tilknytningsform og arbejdets tilrettelæggelse blev det. Standsprivilegier tabte betydning som ramme for regulering af den næringsretlige adkomst; adgangen til erhverv blev mindre standsopdelt og mere økonomisk, socialt og konjunkturelt betinget; forholdet mellem principal og underordnet blev selvstændiggjort fra reguleringen af adgangen til at drive erhverv; og så videre. At beskrive denne selvstændiggørelse er

af flere grunde besværligt. For det første er eksemplerne mange, men også mangeartede, ligesom de indholdsmæssigt skifter alt efter om vi ser på manufakturens opkomst på landet (i forbindelse med husflid, godsmanufaktur, kræmmerforlag, fabriksvæsen etc.); eller i byerne (i forbindelse med hjemmearbejde, værkstedsmanufaktur, fabriksvæsen etc.); eller om vi ser på det første, anden eller tredje forløb. Selvstændiggørelsen har samtidig en så glidende og mangeartet karakter, at de aftaleretlige udtryk herfor er yderst sporadiske, usystematiske og sjældent svarer til de institutionsformer, hvori arbejdsforholdet faktisk ordnes, og de tilknytnings- og ledelsesformer, hvori det reelt realiseres. Tidligere reguleringsformer blev ændret, nye opstod, men i overgangen svarede hverken det "gamle" eller det "nye" samfunds retsdogmatiske begreber til, hvad der kan påstås at have været gældende ret.

Det er særligt omkring ændringerne fra husflid og manufaktur til fabriksindustri på landet; og omkring laugene i byerne, at dette lader sig konstatere. På landet dannede adelens og godsejernes standsprivilegier og byernes monopol de institutionelle "grænser" for ændringerne; i byerne udgjorde laugene og bevillingssystemet den institutionelle ramme. Forskellen mellem de to institutionsformer var betydelig. Reguleringen på landet var - som tidligere fremhævet - negativ. Kun i begrænset omfang blev håndværk, manufaktur- og fabriksvæsen reguleret ud fra en selvstændig målsætning knyttet til landerhverv. Formålet var typisk at begrænse og hindre udviklingen på landet for modsat at beskytte og fremme den i byerne. I byerne derimod var reguleringen positiv. Den havde et selvstændigt formål knyttet til byerhvervet: at beskytte de enkelte fag mod konkurrence og at regulere ind- og udskrivning; underordnelse; "ansættelse"; "løn" m.v. Forskellen fik betydning for de tilknytningsformer, der kunne udvikle sig de to steder. På landet blev tilknytningsforholdet typisk institueret gennem geografisk bestemte, originale og retligt suspensive normer og kutymen; mere sjældent gennem bevillinger eller almindelige regler. I byerne skete det gennem ændringer i laugsartikler og den gradvise opløsning af laugene til laugslignende organisationer - sædvanligvis gennem bevillinger og almindelige regler. I det følgende skal jeg give eksempler på begge typer af forløb:

* Manufaktur og fabriksvæsen på landet. Sondringen mellem landhåndværk og husflid er svær at trække ¹⁷⁷. Det samme kan siges om forskellen mellem husflid til salg på bestilling eller på marked

¹⁷⁷. Henningsen, Sv., *ibid.* p. 153.

178 og husflid som manufaktur 179. Skellet mellem forlagt manufaktur og manufaktur som fabriksdrift er heller ikke entydigt 180. Det er dog karakteristisk for alle at de ikke indebærer produktion til eget forbrug eller produktion til opfyldelse af forpligtigelse pålagt ved fæste-, tyende eller anden form for tilknytningsform, men derimod foregår ved produktion til salg på marked 181. Særligt ændringerne fra husflid og til husflid som manufaktur er vigtig. De følger to veje. Den første opstår upåvirket af statslig regulering og udspringer af landhåndværkere, bønder og husmænds forsøg på at afsætte husflid på byernes marked 182. Den anden udspringer af statslig regulering og er tæt forbundet med statsmagtens forsøg på at føre merkantilistisk erhvervspolitik. Begge veje betød, at tekstilproduktionen efterhånden blev omfattet af det såkaldte forlagssystem. Forlagssystemet indebar en adskillelse af bonde og husmand fra besiddelsesretten over arbejdsredskab og råvarer. Han - eller mere karakteristisk hun - blev forlagt, dvs. "ansat" af omvandrende kræmmere eller kræmmere i byen til at spinde og væve på eget bosted, men med råvarer finansieret og leveret, samt transport og handel organiseret af kræmmeren selv.

Forlagsarbejde var typisk koncentreret i Midt-, Vest og Nordjylland, og var særligt udbredt i forbindelse med husflid og håndværk. Der er kun få eksempler på, at den blev anvendt inden for fabriksvirksomhed og statsmanufaktur. Forlagsarbejde foregik ved spinding og vævning af uld og blev oprindeligt udført af fattige; af husmænd og inderste; eller af kvinder og tyende i bondehuse. Senere blev produktionen udbredt til bønderkarle på bondegård og hovedgårde, ligesom der på godserne opstod godsmanufaktur 183.

¹⁷⁸. Herunder "husflid i udvidet målestok" på godserne - Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* pp. 30-33.

¹⁷⁹. Christensen, A.E., *ibid.* pp. 75, 177f., 186, 202; Madsen, A., 1978, pp. 148-56, 219ff.

¹⁸⁰. Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbd., pp. 68f.

¹⁸¹. Christensen, A.E., *ibid.* pp. 170f.

¹⁸². Christensen, A.E., *ibid.* pp. 171ff.; Henningsen, Sv., *ibid.* pp. 55f., 62, 76ff., 165, 178f., 206ff., 250ff.; Hornby, O. og Oxenbøll, E., 1982.

¹⁸³. Se om forlagssystemet Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbd., pp. 116ff.; Christensen, A.E., *ibid.* pp. 127, 164f., 177, 195, 199ff., 212; Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* pp. 38ff., 98f.; Olsen, A., 1927-28, pp. 101ff.; Henningsen, Sv., *ibid.* pp. 174, 212ff., 320; Madsen, A., *ibid.* pp. 227f.; Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* pp. 88, 91, 111f.

Manufaktur på landet kunne foregå på forskellig vis: Der kunne spindes og væves til kræmmere, der købte og videresolgte; til kræmmere og købmænd som "ansatte" og "lønnede"; til ikke-privilegerede husekræmmere på landet; eller til privilegerede, eventuelt laugsorganiserede kræmmere og købmænd i byerne ¹⁸⁴. Der kunne også spindes, væves og bindes til fabrikker på landet eller i byerne ¹⁸⁵; eller til statsforlag i byerne ¹⁸⁶. En egentlig industriel udvikling af husflid og håndværk er svær at tidsfastsætte. Den foregik glidende og alt efter naturbundne forudsætninger. Det er især kalkbrænding, cementudvinding og teglproduktion, der udløser de første industriprivilegier på landet ¹⁸⁷. Senere bliver der udstedt bevillinger til industri- og fabriksdrift på landet ¹⁸⁸.

* Manufaktur og fabriksvæsen i byerne. Også her er sondringen mellem håndværk, manufaktur og fabriksdrift vanskelig at trække ¹⁸⁹. Der findes mange overgangsformer. Der kan skelnes mellem statsmanufakturer og privatmanufakturer, laugsfabrikker, kompagnier og "haller", hjemmeindustri og værksted, tugthuse og børnehuse, forlag for hjemmearbejde og for værksted, magasiner, familiefidieskommissioner, interessentselskaber og aktieselskaber. Måderne hvorpå arbejdsrelationen blev reguleret var mangfoldige. Sædvanligvis skete reguleringen gennem bevillingssystemet inden for grænserne af den eksisterende laugsordning eller gennem dannelse af anderledes laugsinstitutioner (f.eks. fabrikslaug eller uægte laug). Der skete en fortløbende ændring af lauget som institutionsform, i takt med, at antallet af bønhaser, fuskere, og gifte svende øges, ligesom omfanget af svendenes hjemme- og selvstændige arbejde gør det. Samtidig blev de traditionelle grænser mellem håndværks- og handelslaug nedbrudt. Håndværksmestre og -svende blev forlagte (dvs. "ansatte") af handlende (først kræmmere, marskandisere og købmænd, senere af fabrikanter og selskaber) til at producere til marked frem for til at producere på bestilling. Lauget udviklede sig fra at være privilegerede og tvungne institutioner, til at være begrænset-privilegerede

¹⁸⁴. Christensen, A.E., *ibid.* pp. 172ff.

¹⁸⁵. Henningsen, Sv., *ibid.* p. 214, 216; Nielsen, A., *ibid.* 2. halvbd., pp. 15ff.

¹⁸⁶. Henningsen, Sv., *ibid.* p. 50.

¹⁸⁷. Nielsen, A., *ibid.* 2. halvbd., pp. 155ff; Christensen, A.E., *ibid.* pp. 186ff.

¹⁸⁸. Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbd. pp. 76ff., 359ff.; Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* pp. 48f., 53ff.

¹⁸⁹. Se til def. af manufaktur og fabrik, Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* p. 79f.

og mere åbne sammenslutninger, der med indskrænkede rettigheder og myndighed søgte at varetage særligt mestrenes interesser i forbindelse med privilegium til at drive håndværk.

Forløbet var dog på ingen måde lineært. Det kan heller ikke påstås, at laugene i egenskab af institutionsform var under ophævelse på grund af enerettens udhuling. Tværtimod blev der i perioden fra 1750'erne til 1850'erne dannet mellemformer mellem laugene som privilegeret og som ikke-privilegeret sammenslutning. Det var stadig lauginstitutionen der som hovedregel organiserede og satte grænser for byhåndværket ¹⁹⁰.

En række mellemformer kan nævnes:

- Officielt havde fabrikslaugene eneret og ret til tvungen medlemskab; de var tillagt, men også samtidigt frataget en række rettigheder karakteristiske for laug. De var frataget retten til at bestemme betingelser for optagelse og retten til at beslutte optagelse. ¹⁹¹; de var tillagt rettigheder, der muliggjorde manufakturdrift ¹⁹².

- Korporationer var en offentligt sanktioneret forbindelse mellem borgere inden for et fag. I flere tilfælde blev de oprettet på anmodning af Magistraten i København ¹⁹³. Korporationen havde ikke eneret på noget fag, men alligevel "en væsentlig indflydelse" ¹⁹⁴ på uddelingen af borgerskab til faget, ligesom alle der havde vundet borgerskab var tvunget til at lade sig optage som medlem ¹⁹⁵. Korporationerne kunne ikke selv bestemme, hvem der kunne optages; ligeså blev medlemmerne

¹⁹⁰. Nielsen, A., *ibid.* p. 101.

¹⁹¹. Müller, O., *ibid.* pp. 136-9, 222; Christensen, Aksel E., "Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil c. 1730", udgivet af Axel Nielsen, Kbhv., 1943 (genudg. 1979), pp. 126f., 143, Bro Jørgensen, J., *ibid.* pp. 81-3.

¹⁹². Se om retten til forlag Olsen, A., 1930, p. 252; Christensen, A.E., *ibid.*; om retten til hjemmearbejde se Nielsen, A., *ibid.* pp. 108f.; se om handelsret Müller, O., *ibid.* pp. 220f.

¹⁹³. Nielsen, A., 1931-33, p. 251, 253, 255.

¹⁹⁴. Nielsen, A., *ibid.* p. 256, 263; Nørregård, G., *ibid.* p. 13.

¹⁹⁵. Nielsen, A., *ibid.* p. 262; samme, 1944(1979), 1. halvbd., pp. 112f.

ved optagelsen ikke tilkendt rettigheder de ikke allerede havde i forvejen ¹⁹⁶. De kunne således ikke stille krav om tvungne læreår ¹⁹⁷, men oprette interne aftaler der sikrede dette; de kunne også aftale regler for ind- og udskrivning af lærlinge ¹⁹⁸. I enkelte korporationer blev der givet tilladelse til udstedelse af attest for dygtighed ¹⁹⁹. Ved Kgl. Resolution af 15. April 1818 fik Kancelliet myndighed til ad mandatum at give sådanne sammenslutninger ret til at vælge formand ²⁰⁰.

- "Ufuldkomne laug" var officielt sanktioneret, men havde ikke eneret på et fag, ligesom mestre med borgerskab inden for faget heller ikke var tvunget til at lade sig optage. Mesterprøve skulle bestå på samme betingelser som ved optagelse i laug, ligesom der skulle ansøges om og bevilges borgerskab ²⁰¹.

- "Uægte laug" var frivilligt oprettede og uden officiel godkendelse. Alligevel var de oprettet ved laugslignende artikler (f.eks. om optagelse ved mesterprøve) og fandt som sådan en stiltiende accept hos myndighederne ²⁰². De kæmpede for at gennemføre tvunget medlemskab og reel eneret på faget ²⁰³.

- Frie sammenslutninger havde ikke eneret, kunne ikke tvinge nogen til optagelse, havde ikke laugslignende artikler; men kunne vælge formand, der havde til funktion at søge medlemmernes interesser beskyttet ved jagt på "fuskere" og "bønhaser" ²⁰⁴. Ligeledes kunne de udgøre egentlige mesterforeninger, dvs. frivillige organisationer oprettet som egentlige foreninger, der dog samtidig

¹⁹⁶. Müller, O., *ibid.* p. 166; Nielsen, A., *ibid.* p. 264.

¹⁹⁷. Nielsen, A., 1931-33, p. 265.

¹⁹⁸. Nielsen, A., *ibid.* p. 265.

¹⁹⁹. Müller, O., *ibid.* p. 165; Nielsen, A., *ibid.* p. 259, 267; Nørregård, G., *ibid.* p. 114.

²⁰⁰. Müller, O., *ibid.* p. 164; Nielsen, A., *ibid.* p. 257; Nørregård, G., *ibid.* p. 113.

²⁰¹. Müller, O., *ibid.* p. 19.

²⁰². Se eks. Nielsen, A., 1944(1975), pp. 51-54.

²⁰³. Nielsen, A., 1944(1979), p. 112.

²⁰⁴. Nielsen, A., 1931-33, p. 261; *ibid.* 1944(1979), 1. halvbd., pp. 113f.

var baseret på interne aftaler om konkurrenceregulering (priskuranter, anmeldelsespligt, tilbudsregulering og evt. eksklusivaftale med fagorganisationer) ²⁰⁵.

De anvendte institutionsformer var mangeartede. Laugsformen havde stadig kraft til at overleve og til at sætte formelle og sædvaneretlige grænser for hvordan forholdet mellem et bestemt fags udøvere (mestre/svende/lærlinge etc.) skulle reguleres. Samtidig viser mellemformerne, at udviklingen gik fra tvungne monopolinstitutioner, i retning af flere former for institutioner, herunder mere åbne (evt. frivillige) og begrænset-privilegerede (evt. ikke-privilegerede) organisationer.

Udviklingen viser sig i den interne organisering af laug, hvor det bliver mere almindeligt, at laug og korporationer vælger repræsentantskaber, og dermed ændrede den traditionelle direkte forbindelse mellem laug og medlem til en indirekte mellem medlem og repræsentant ²⁰⁶. Den viser sig også i udviklingen af nye former for tilknytningen mellem principal og arbejder.

Med tilknytningsform mener jeg som sagt den måde, hvorpå en husbonde, en mester, en forlægger eller en fabrikant knyttes til en svend, lærling, eller dreng, men også til et barn, et tugthuslem eller en fattig i egenskab af principal og underordnet. En lang række - og ganske forskelligartede - reguleringsmidler blev anvendt. Flere af disse hører hverken til laugstraditionen eller til kontraktinstituttet og er kun vanskelige at begribe i retlige termer. Med begrebet tilknytningsform indfanger jeg derfor mangfoldigheden i de retlige måder, hvorpå principal og underordnet er søgt forenet inden for manufaktur- og fabriksvæsen.

Den følgende gennemgang bliver på ingen måde fyldestgørende eller komplet. Hertil er de anvendte kilder alt for spredte og ufuldstændige. I første række var det de eksisterende laugsartikler og -vedtægter, der regulerede hvordan principal og underordnet kunne tilknyttes hinanden; dernæst gjorde privilegier tildelt fag og enkeltpersoner det; og endelig bestemmelser, der fremgik af almindelige regler i fattiglovgivningen, tyende- og løsgængerlovgivning samt i specielle fabriks-

²⁰⁵. Fink, Jørgen, "Den nye lavsbevægelse. Ærlig pris for ærligt arbejde", in Lauridsen, Finn H., "Festskrift til Vagn Dybdahl", Århus, 1987.

²⁰⁶. Ved Kgl. Resolution af 6. Januar 1819 blev Kancelliet givet myndighed til - ad mandatum - at udstede bevilling til valg af sådanne repræsentantskaber - Müller, O., *ibid.* pp. 165f.; Nielsen, A., *ibid.* p. 262; *ibid.* 1944(1979), p. 114.

reglementer gældende for enkelte virksomheder eller af kontrakter indgået mellem arbejder og fabrikant. Reglerne kunne være af meget forskellig art. Laugsordningen har vi omtalt. Det samme med fæstebrevet på landet og den kønsretlige husbondret i forholdet mellem mand og kvinde. Alle tre dannede i vidt omfang grundlag for reguleringen af tilknytningsformer inden for landhåndværk såvel som byhåndværk, eller inden for husflid på landet såvel som hjemmearbejde i byerne. Her skal jeg kun beskrive de tilknytningsformer, der ikke var omfattet af laugsartikler, fæstebreve eller kønsregler.

Blandt disse findes eksempler, der vekslede fra simpelt tvangsarbejde, over mere eller mindre udvidede former for tvangsbinding af manufaktur- og fabriksarbejdere til friere kontraktlignende relationer mellem fabrikant og arbejder. De forskellige former spændte over store forskelle i arbejderens person- og formueretlige status. Forskellen rakte fra det simple fravær af rådighed over anvendelse af personlige kræfter til betinget selvstændighed. Mangfoldigheden belyses gennem en række eksempler:

- I børne- og tugthuse, opfostrings-, konvent- og vajsenhuse, spindeskoler og fabriksskoler m.v. blev løsgængere, kriminelle samt løsgående og fattige børn søgt anvendt i enevældens forsøg på at drive merkantilistisk erhvervspolitik og løse tidens store arbejdsløshed gennem oprettelse af statsmanufakturer. Anbringelsen skete ved "indskrivning" (her at forstå som tvangsmæssig anbringelse), og for børnenes vedkommende var det udtalte formål, at oplære dem i håndværk og manufaktur og at skaffe beskæftigelse til de mange arbejdsløse ²⁰⁷. Børne- og tugthusene havde karakter af "kongeligt tekstilmanufaktur for tvangsarbejdere" ²⁰⁸. På spinde- og friskoler kunne den private manufaktur leje arbejdere fra fattigvæsenet; i børne- og tugthuse producerede børn og fattige til fattigvæsenet eller til militæret; arbejds- og sygestuer udnyttede de hospitalsindlagtes arbejdskraft.

Under indskrivningen blev de anbragte givet kost og logi, i visse tilfælde løn eller præmie. Efter udskrivningen blev de overlevende udstyret med klæder og et mindre præmiebeløb. "Udskrivning" fandt for sted de 14-15 åriges vedkommende når fattigvæsenet havde indgået kontrakt med en

²⁰⁷. Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* p. 100, 105.

²⁰⁸. Olsen, Olaf, "Christian IV's tugt- og børnehus", in *Historiske Meddelelser*, 4.Rk., 3.Bnd., 1951-54, p. 276.

fabrikant, mester eller husbonde om antal læreår, aflønning osv. - i visse tilfælde blev de unge afsat til at arbejde uden løn og uden muligheder for - i en aftalt periode - at foretage eget erhvervsvalg 209.

- I forbindelse med Københavns Fattiglov af 12. Juni 1799 blev der oprettet arbejdshuse og senere "fattigfabrikker" eller arbejdsanstalter. Loven pålagde fattigvæsenet at skaffe arbejde til arbejdsløse og forsørge fattige. I arbejdshusene kunne private bestille manufakturarbejde; fabrikanter kunne leje billig arbejdskraft; handlende kunne aftage produkter eller fabrikanter kunne tage hele huse i entreprise. De indskrevne fattiglemmer var vistnok tvangsanbragte, men fik udbetalt løn for udført arbejde. Arbejdsløse henvendte sig vel "frivilligt" og blev på samme vis betalt for personligt udført arbejde. Fattigvæsenet stod for lokaler, evt. indkøb af råvarer, ligesom de i tilfælde aftog produkter. I enkelte arbejdshuse ansatte fattigvæsenet faglærte svende til at lede arbejdet.

Arbejdshusene blev oprettet for at beskæftige arbejdsløse håndværkere, men udviklede sig hurtigt til hovedsageligt at beskæftige fattiglemmer. Det samme var tilfældet med de "fattigfabrikker", der oprettedes i København fra 1816 210.

- I sidste del af 1700-tallet førte den formelle stavnsbinding af mænd og den - visse steder - reelle stavnsbinding af kvinder på landet til eksempler på, at børn af stavnsbundne bønder blev udskrevet til oplæring i manufaktur på godset 211. Hvorvidt det skete med værges samtykke eller ved simpel tvang giver kilden intet belæg for at bedømme.

- Manufaktur- og fabriksarbejderen blev i mange tilfælde tvangsbundet til mester eller fabrikant. Det gjaldt i 1736 for arbejdere indskrevet fra udlandet, der i et antal år ikke måtte tage arbejde hos

209. Om børne- og tugthuse m.v. se Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p.87, 128, 221f.; Christensen, A.E., *ibid.* pp. 39ff., 73f., 104ff., 120, 130, 144, 218ff.; Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbd., pp. 126-38, 144-75; Olsen, O., *ibid.*; Dahl Hansen, B., "Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802", Odense, 1984, pp. 92-114.

210. Om arbejdshuse og arbejdsanstalter se, Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbd., pp. 126-38; Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* pp. 222f.)

211. Hvidtfeldt, Johan, "Kvindestavnsbaandet i 1750'erne og 1760'erne", in *Festskrift til Erik Arup den 22. November 1946*", Kbhv., 1946, pp. 260f.

andre end en bestemt fabrikant ²¹²; det gjaldt i visse tilfælde lærlinge eller børn udsat hos en fabrikant, hvor de var bundet til at gennemføre læretid hos den samme mester eller fabrikant ²¹³; ligeså gjaldt det mestre, svende eller drenge, der ikke måtte tages i tjeneste uden at være i besiddelse af bevis for ikke at skyldte den fabrik de forlod noget ²¹⁴; videre gjaldt det fra 1755 fabriksarbejdere i bred almindelighed, der ikke måtte forlade deres principal før tre år efter antagelse ²¹⁵; eller svende som efter laugsartiklerne (konfirmeret 1741) ikke måtte forlade et stykke arbejde før det var gjort færdigt ²¹⁶; eller svende der var i gæld til mester eller havde gjort en forseelse ²¹⁷; eller på samme måde svende, der i forbindelse med nedsættelse af løntaksterne i 1770'erne ikke måtte forlade landet eller en landsdel medmindre det var umuligt at skaffe dem arbejde her eller at også andre betingelser var opfyldt ²¹⁸.

- Fra slutningen af 1700-tallet begyndte mange laugsindskrevne svende og lærlinge at arbejde hjemme. Hjemmearbejdet betød, at forudsætningerne forsvandt for det paternalistiske forhold mellem mester og svend. Det var ikke muligt at fastholde svend og lærling i det traditionelle tyendeforhold, når de ikke mere var en del af mesters husstand. Hjemmearbejdet betød et brud med laugsartiklernes regler om at arbejdet skete under mesters ledelse og at lærlinge blev oplært gennem arbejdsfællesskab med svende. Ligeså betød det, at svende kunne anvende kone og børn i arbejdet; at der kunne indgås aftaler om stykarbejde eller akkordarbejde; og at mesters ansvar i forbindelse med at levere arbejdsredskaber, tøj og klær, yde hjælp ved sygdom etc. ændrede sig. Det samme

²¹². Bro Jørgensen, J.O., ibid. p. 76.

²¹³. Ibid. p. 76; Nielsen, A., ibid. p. 161.

²¹⁴. Müller, O., ibid. p. 138; Dübeck, I., "Arbejdsretten i støbeskeen", Aarhus, 1979, p. 27.

²¹⁵. Bro Jørgensen, J.O., ibid. pp. 230f.

²¹⁶. Ibid. p. 84.

²¹⁷. Bro Jørgensen, J.O., ibid. p. 82; Rasmussen, Edit, "Mester og Svend. Studier over københavnske tømrer- og murer-svendes lønproblemer og sociale forhold 1756-1800", Aarhus, 1985, pp. 41f., 152, 168.

²¹⁸. Bro Jørgensen, J.O., ibid. 208-10; Nørregård, G., ibid. pp. 24f.

gjaldt svendenes selvstændige arbejde, eller deres ret til at udføre små reparationer for egen regning - uden mestertilladelse - i middagspausen og efter fyraften ²¹⁹.

Opløsningen i det paternalistiske forhold fik især betydning inden for fabrikslaugene. I 1823 blev det ved Frd. af 23. Oktober (se også rådstueplakat af 22.9.1823) påbudt alle ugifte håndværkssvende at arbejde på værksted; året efter - ved Frd. af 25. Oktober 1824 - blev påbudet udstrakt til fabrikslaugene. Påbudet blev fornyet ved Frd. af 26. Januar 1827, men ophævet igen 23. April 1833. Herefter var det praksis - i det mindste inden for vævernes fabrikslaug - at arbejdet blev udført hjemme og at det skete på dagløn, efter stykpris, på akkord eller evt. som forlagt arbejde og dermed løsrevet fra det husbondretlige forhold til mester ²²⁰.

- Fabrikslaugene blev udtrykkeligt omfattet af Frd. af 21. Marts 1800, hvorefter svende og mestre frit kunne kontrahere om arbejde. Allerede 1797 havde Fabrikسدirektionen givet det råd, at fabrikanten blev pålagt at slutte kontrakter med fabriksarbejdere om løn, opsigelse og andre betingelser ²²¹. Siden begyndelsen af 1700-tallet eksisterede der frister for opsigelse af ansættelsesforhold for såvel svende som mestre inden for i hvert fald tekstilindustrien ²²². Disse frister blev generelt sat til 14 dage for begge parter ved Frd. af 21. Marts 1800. Den frie kontraktret indebar dog ikke, at lærlinge uden betingelser kunne forlade deres arbejdsplads. For dem gjaldt stadig en række stavnsbindingsregler ²²³.

Indtil 1800 blev arbejdslønnen fastsat ved løntakster indføjet i laugsartikler ²²⁴. Det kunne også ske ved løntakster oprettet ved overenskomst mellem mestre og stadfæstet af Kommercekollegiet ²²⁵;

²¹⁹. Rasmussen, E., *ibid.* p. 63, 81, 154.

²²⁰. Om hjemmearbejdet se Olsen, A., 1927-28, pp. 125f.; Nielsen A., *ibid.* pp. 101ff., 106ff., 158; samme, 1933, p. 280; Nørregård, G., *ibid.* p. 33, 53; Henningsen, Sv., *ibid.* pp. 94f., 214f.

²²¹. Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 229, men også pp. 82, 200, 207, 214.

²²². *Ibid.* p. 84.

²²³. Se Müller, O., *ibid.* p. 138, der henviser til Kanselliskrivelse af 31. December 1814.

²²⁴. Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 84; Dübeck, I., 1979, p. 33.

²²⁵. Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 209, 211; Dübeck, I., *ibid.* pp. 33f.

eller besluttet af Fabriksdirektionen og stadfæstet af Kommercekollegiet ²²⁶. Takster blev givet ved laugsartikler 1741 og fornyet ved overenskomst m.v. i 1770'erne, men generelt ophævet igen ved Frd. af 1800 for tekstilindustriens vedkommende. I oktober 1811 tiltrådte Fabriksdirektionen forslag om et løn reglement, der gav mestre og entreprenører ret til i fællesskab at fastsætte løn inden for fabrikslaug. Reglementet viste sig allerede i 1812 ikke at fungere i praksis. I stedet blev der nedsat en lønkommission til regulering af svendelønninger. Heller ikke den fik praktisk betydning; i 1813 blev den ophævet igen ²²⁷.

- Daglejeforholdet indebar den mest grundlæggende tilsidesættelse af eksisterende almindelige og specielle regler. Omkring 1810-15 blev dagleje anerkendt som egentligt kontraktforhold, hvilket alene blev gjort muligt gennem en tilsidesættelse af en række specielle bestemmelser nedfældet i laugsartikler og i almindelige regler for landhåndværk, tyendeforhold, løsgængerer samt stands- og kønsregler. Allerede før århundredeskiftet havde Fabriksdirektionen påpeget (i et pro memoria af 18. Marts 1797) at daglejeforholdet ikke blev reguleret af den almindelige tyendelovgivning og at løsarbejdere heller ikke i almindelighed faldt ind under eksisterende laugsartikler ²²⁸. Det var dog først langt senere at denne praksis blev anerkendt ²²⁹. Det skete sideløbende med, at dagleje blev mere almindeligt i manufaktur- og fabrik såvel på landet som i byerne ²³⁰. I almindelighed var det tilladt inden for laugene at ansætte ikke-faglærte arbejdere "til saadant Arbejde, hvortil ingen Haandværkskundskab udfordres" ²³¹. En række laugsartikler inddrog dog eksplicit de såkaldte håndlangere under laugsreguleringen ²³². For landhåndværket gjaldt en helt speciel regulering ²³³. Almindeligvis blev svende og lærlinge under en laugsmester regnet som tilhørende dennes husstand og dermed underordnet tyenderegler. Daglejeforholdet kom først i strid med laugsreguleringen og

²²⁶. Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 212.

²²⁷. *Ibid.* pp. 215-20; Olsen, A., 1927-28, pp. 120f.; Dübeck, I., *ibid.* p. 34.

²²⁸. Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 229; Dübeck, I., 1979, p. 10, 20.

²²⁹. Nielsen, A., *ibid.* p. 150.

²³⁰. Olsen, A., *ibid.* p. 103, 128; Henningsen, Sv., *ibid.* pp. 113ff., 121; Nielsen, A., *ibid.* pp. 149ff.

²³¹. Nielsen, A., *ibid.* p. , 148, 158; Dübeck, I., *ibid.* pp. 490ff.

²³². Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 84, 229; Dübeck, I., *ibid.* p. 339.

²³³. Henningsen, Sv., *ibid.* pp. 113, 118, 121.

med tyendelovgivningen når laugsindskrevne mestre ansatte selvlærte (og ikke-faglærte) til svende og gjorde det uden at give dem kost og logi eller uden at indskrive dem i sin husstand ²³⁴.

Forordningen af 1619 indeholdt et forbud mod at arbejde for dagløn og en fastsættelse af maksimumslønninger. Disse bestemmelser blev gentagne gange specificeret i 1700-tallet ²³⁵ - både for bondestanden bredt ²³⁶; for ugifte kvinder ²³⁷; samt for tyende og ikke-formuende, der opholdt sig i byerne ²³⁸. Alle var pålagt arbejdspligt. På landet blev de myndige, men ugifte kvinder, der spandt og vævede eller levede af husflid og hjemmearbejde til manufakturer eller fabrikker, ligesom alle der forrettede bondearbejde og ikke var bosat som bonde, husmand eller inderste, regnet for løsgængere. I byerne blev alle af tyendeklasse, der ikke var ansat på mindst halvårskontrakter regnet for ligeså ²³⁹. Hverken i byerne eller på landet blev daglejere ved nogen almindelig regel løsgjort fra den formelle arbejdspligt. Dog blev dagleje accepteret - over tid og i sædvaneretlig forstand - som formelt ansættelsesforhold og som sådan løsgjort fra bestemmelser om løsgænger. Skæringspunktet er vel Reskript af 27. December 1815. Her fik lejlighedsarbejdere mulighed for hos politiet at opnå bevis for, at de ikke var løsgående ²⁴⁰. Først 1840 ²⁴¹ og 1854 (ved Tyendeloven af 10. Maj) er der eksempler på, at der skete en formel løsgørelse af dagleje fra løsgænger.

Dagløn beregnedes efter arbejdsdagens længde, evt. efter akkord eller pr. styk. Lønnens højde blev sædvanligvis fastsat efter maksimaltariffer. Kontrakter om dagleje kunne (iflg. Frd. af 21. Marts

²³⁴. Nielsen, A., *ibid.* pp. 149ff.; Henningsen, Sv., *ibid.* pp. 193f.; Dübeck, I., 1979, p. 9.

²³⁵. *Ibid.* p. 60.

²³⁶. Skrubbeltrang, Fr., "Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800", Kbhv., 1940 (1974) pp. 183-85, 254-63.

²³⁷. Dübeck, I., 1978, pp. 171-73.

²³⁸. Nielsen, A., *ibid.* 1. halvbd., p. 152; Dübeck, I., 1978, pp. 170f.; *ibid.* 1979, p. 10.

²³⁹. Nielsen, A., *ibid.* pp. 152f.

²⁴⁰. Dübeck, I., *ibid.* pp. 10f.

²⁴¹. Ved Plakat af 16. December angående bønderkarles dagleje; se Dübeck, I., *ibid.* pp. 11f.

1800) indgås skriftligt eller mundtligt. De kunne opsiges uden varsel, når arbejderen ikke havde kost og logi hos arbejdsgiveren og når ikke andet fremgik af kontrakten ²⁴².

Samtidig med denne udvikling i institutions- og tilknytningsformer ændrede også ledelsesformerne sig. Ved ledelsesform forstår jeg de måder, hvorpå forholdet mellem principal og underordnet reguleres, efter at de inden for rammerne af arbejdsforholdet er knyttet til hinanden og i forbindelse med tilrettelæggelse af det konkrete arbejde. Ledelsesformerne var mangfoldige. Set i sammenhæng beskriver de dog en udviklingslinie. Udviklingen går fra underordnelse (herunder stavnsbinding) reguleret ved laugsregler og tyendelovgivning, til det ubestemte autoritetsforhold reguleret ved almindelig lovgivning og interne regler eller fabriksreglementer. Udviklingen hang sammen med, hvad jeg kalder, "de tre adskillelser": (1) det fysiske arbejdssted skilles fra arbejdets ledelse; (2) ejendomsretten over værktøj og råvarer skilles fra ledelse af arbejdets organisation og kontrollen med dets gennemførelse; og (3) ejendomsretten skilles fra kapitalens bestyrelse; kapitalens bestyrelse skilles fra arbejdets ledelse; og arbejdets ledelse skilles fra kontrollen med dets faglige gennemførelse.

En række eksempler kan gives ²⁴³.

Første adskillelse: Hjemmearbejdet eller husfliden betød adskillelse af mesters husstand og det fysiske arbejdssted. Arbejdet foregik i svendens hjem eller i husbondens hus. Det var typisk forlagt. Svenden der arbejdede hjemme var ikke entydigt underlagt mesters husbondret; kvinden der lavede husflid var ikke formelt underordnet - men indgik i et ubundet forhold til - kræmmeren. Arbejdets ledelse blev i stigende grad unddraget laugets regler og tyendeforholdets bestemmelser. Ledelsen blev retligt ubestemt eller overladt til kutymen eller privat aftale ²⁴⁴.

²⁴². Dübeck, I., *ibid.* p. 26.

²⁴³. Jeg udelader at give eksempler på fattige (børn, kvinder og mænds), løsgængerens og evt. arbejdsløses simple underordnelse gennem løsgængeribestemmelser; regler for børne- og tugthuse m.v. Ligeledes undlader jeg at give eksempler på svende og lærlinges underordnelse under mesters husstand eller bondens eller kvindens (den gifte og ugifte), husmandens eller den inderstes underordnelse under husbond.

²⁴⁴. Nielsen, A., *ibid.* p. 104, 106.

Anden adskillelse: Bevilling til privat fabriks- eller manufakturdrift indebar mester- eller svendetvang inden for laugsorganiserede fag. Fabrikanter eller entreprenører, der ikke var udlært inden for faget, blev pålagt at ansætte en mester eller en mestersvend til at lede og kontrollere arbejdets gennemførelse, hvis faget allerede var laugsorganiseret eller hvis dets karakter indebar sammenføringen af færdigheder fra flere forskellige laugsorganiserede fag ²⁴⁵. Mestertvang indebar at mester stod for ansættelse af laugsindskrevne svende og oplæring og indskrivning i lauget af lærlinge. Han stod som garant for at laugssvende kunne ansættes; at lærlingene havde mulighed for at blive indskrevet ved laug, for arbejdets faglige kvalitet; og for at de traditionsbundne regler for arbejdsforholdets organisation og ledelse blev videreført. Fra 1840'erne blev mestertvang i stigende grad frafaldet ²⁴⁶.

Mestertvang indebar en adskillelse af ejendommen over produktionsanlæg og arbejdets ledelse samt den faglige kontrol over dets gennemførelse. Adskillelsen kunne skærpes. Det skete i de tilfælde, hvor fabrikanten selv indgik i forlæg med en kræmmer eller købmand og hvor denne finansierede fabrikationen, indkøbte materialer og modtog produkter til afsætning, uden dog at have nogen indflydelse på arbejdets tilrettelæggelse, mens fabrikanten ejede produktionsapparat og mester ledede og kontrollerede arbejdet ²⁴⁷.

Tredje adskillelse: Denne har flere former. Vi kan først sondre mellem stats- og privatmanufaktur. Inden for statsmanufakturer var det almindeligt at kongelige manufakturister (tilsynsførende ved børne- og tugthuse, fattigdirektører, private manufakturister, der havde fået statsmanufaktur i entreprise eller general- eller underfabrikatører) varetog kronens interesser, mens mestre eller mestersvende ledede arbejdet ²⁴⁸. Indenfor private manufakturer opstod der en række forskellige selskabsformer, der skabte betingelserne for ændrede ledelsesformer. Der kan skelnes mellem "haller" ²⁴⁹, laugsfabriker ²⁵⁰, kompagniskaber ²⁵¹, familiefideiskommissioner ²⁵²,

²⁴⁵. Müller, O., *ibid.* p. 218, 222; Nielsen, A., *ibid.* p. 75ff., 144, 148; Christensen, A.E., *ibid.* p. 128; Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 49; Henningsen, Sv., *ibid.* p. 303; Nørregård, G., *ibid.* p. 51.

²⁴⁶. Nielsen, A., *ibid.* pp. 81f.

²⁴⁷. Christensen, A.E., *ibid.* p. 212.

²⁴⁸. Christensen, A.E., *ibid.* pp. 212f.

²⁴⁹. *Ibid.* p. 217.

interessentselskaber ²⁵³, og aktieselskaber med forskellige former for organisatorisk opbygning ²⁵⁴.

De første aktieselskaber kan konstateres fra sidste del af 1600-tallet ²⁵⁵. Aktieselskabsformen som vi kender i dag blev først udviklet fra 1840-érne og måske endda senere ²⁵⁶. Interessentselskaber kendes længere tilbage ²⁵⁷. Det samme gælder kompagniskaber ²⁵⁸. Det er karakteristisk for disse selskabsformer at kapitalejendommen blev kollektiv, dvs. besiddes af en juridisk og ikke en fysisk person ²⁵⁹. Herved blev den tredobbelte adskillelse som grundlægges i kompagniskabet og interessentselskabet, men fuldbyrdes i de mest udviklede former for aktieselskab mulig. Ejendom (aktionærer) skilles fra kapitalens bestyrelse (direktion); kapitalens bestyrelse skilles fra arbejdets tilrettelæggelse (teknisk og økonomisk ledelse); og arbejdets tilrettelæggelse skilles fra dets faglige ledelse og kontrol (mestre eller mestersvende). På den måde blev det gamle laugsforhold mellem mester og svend ændret. Mestrene blev arbejdsformænd mere end mestre; og i stedet for laugsreglementer blev der skabt fabriksinterne reglementer eller fabriksreglementerne. Eksempler på sådanne reglementer kan findes i håndværkslaugene ²⁶⁰, men det er først fra slutningen af 1700-

²⁵⁰. Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* p. 91, 114.

²⁵¹. Christensen, A.E., *ibid.* 214ff.

²⁵². Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* p. 113.

²⁵³. Nyrop, C., *Meddelelser fra Industriens Område*", Kbhv., 1876, p. 213; Christensen, A.E., *ibid.* p. 213, 215; Glamann, K. og Oxenbøll, E., *ibid.* p. 113.

²⁵⁴. Nielsen, A., *ibid.* pp. 213ff., 220, 230ff.; Nyrop, C., *ibid.* pp. 201ff.

²⁵⁵. Willerslev, R., 1952, p. 207.

²⁵⁶. Nyrop, C., *ibid.* pp. 201ff., 206ff.; Nielsen, A., *ibid.* pp. 214ff.; Willerslev, R., *ibid.* p. 237; Hansen, Svend Aage, "Early Industrialisation in Denmark", Kbhv., 1970, p. 14; Bro Jørgensen, J.O., *ibid.* p. 48.

²⁵⁷. Nielsen, A., *ibid.* p. 116; Christensen, A.E., *ibid.* p. 214.

²⁵⁸. Christensen, A.E., *ibid.* pp. 214ff.

²⁵⁹. Müller, O., *ibid.* pp. 196f.; Christensen, A.E., *ibid.* p. 151, 214.

²⁶⁰. Rasmussen, E., *ibid.* pp. 25f.

tallet og særligt fra midten af 1800-tallet at de forekommer inden for fabrikslaugene ²⁶¹. De forekom tidligst i fabrikker, der ikke hørte under laug og var et forsøg på at indsætte regler, der kunne udfylde tomrummet efterladt ved dannelse af institutions- og tilknytningsformer selvstændiggjort fra laugsartikler og almindelig lovgivning i øvrigt. De interne reglementer indeholdt bestemmelser om arbejdstid, arbejdets tilrettelæggelse, lydighed og hørighed, m.v. Hvis de ikke var godkendt af nogen offentlig myndighed (hvilket nogle var), og ej heller var aftalt mellem principal og arbejder (hvilket der findes flere eksempler på), må deres retlige status have været tvivlsom.

For daglejerens vedkommende havde denne udvikling betydning. Det samme gjaldt for svendens, lærlingens eller hjemmearbejderens person-, formue- og arbejdsretlige status. Spørgsmålet om manufaktur- og fabriksarbejderens personlige myndighed, herunder hans arbejdsevne, er dog meget sammensat og svært generaliserbar. Nogen klar udviklingslinie kan ikke trækkes. Gennem hele 1700- og 1800-tallet findes der arbejdere, anvendt i børne- og tugthuse og andre statsmanufakturer, der er fuldstændigt frataget rets- og handleevne. På samme vis fandtes der svende og lærlinge, der formelt var personligt myndige, men som ikke - eller kun i meget begrænset omfang - havde myndighed over betingelserne for deres tilknytning til mester eller fabrikant. Endeligt fandtes der daglejere som var underlagt en række almindeligt givne bestemmelser i løsgænger- og tyendelovgivning, men som over tid tildeles en stadig mere udvidet personlig retsevne til at binde sig eller lade være.

Selvom det således er svært at trække nogen entydig udviklingslinie for den personlige myndigheds vedkommende, så er det alligevel karakteristisk, at det netop er gennem selvstændiggørelsen af den arbejdsretlige regulering fra den næringsretlige, at der skete en nedtoning af de stands-, laugs- og byorienterede privilegier, og en optoning af de generelle, individorienterede og positivt givne personrettigheder. Hvis vi ser bort fra den simple fratagelse af al personlig selvstændighed hos børne-, tugt- og andre tvangsarbejdere og den formelle arbejdspligt, der var pålagt alle, så går udviklingen således: Fra en situation, hvor alle myndige og ugifte er udstyret med personlig myndighed til selvstændigt at indgå i et tilknytningsforhold, uden dog at have nogen egentlig bestemmelse over, på hvilken måde og under hvilke betingelser dette kan ske; og til en situation,

²⁶¹. Dübeck, I., 1979, pp. 12ff., 20ff., 32ff.; Nørregård, G., ibid. pp. 130ff.

hvor disse betingelser i stigende grad reguleres ved bestemmelser, der ikke er henvendt til nogen bestemt, f.eks. standsmæssig relation eller adresseret til nogen bestemt person, men er abstrakte og generelle bestemmelser, der realiseres gennem individuelle arbejdsretlige aftaler og søges udvidet med reglementer stedsfæstet til den enkelte fabrik. Den personlige myndighed bliver almindelig i takt med den arbejdsretlige regulerings selvstændiggørelse fra næringsretlige privilegier.

Hvad angår den formueretlige handleevne er det endnu sværere at generalisere. For det første er det karakteristisk, at de anvendte kilder - i modsætning til beskrivelser af landboforholdet - ikke systematisk beskæftiger sig med fabriksarbejderens formueretlige kompetence og habilitet. Det er således umuligt at foretage en egentlig konklusion. På baggrund af oplysninger beskrevet i.f.m. landboforholdet, kønsretten og den borgerlige næring kan det alligevel fastslås, at den myndige, gifte, ikke-fattige eller tvangsindskrevne person generelt ikke har været inkompetent (manglet evne til at råde over ejendom eller ting), og ej heller har været inhabil (manglet evne til at påtage sig et formueretligt ansvar ved egne handlinger). Tværtimod har forholdet vel været dette, at fabriksarbejderen uden nogensinde at have været retsløs, har haft en stærkt betinget personlig myndighed samtidig med, at han eller hun formelt har besiddet en selvstændig stilling i formueforhold.

Modsætningen mellem den personlige myndighed og den formueretlig kompetence har således været inkonsistent - akkurat som inden for landboforholdet. På den ene side var arbejderen gennem løsgænger- og tyendebestemmelser samt regler om stavnsbinding i vidt omfang frataget personlig myndighed over retten til at undlade at arbejde, samt over betingelserne for at indgå i et tilknytningsforhold. På den anden side var han udstyret med retten til personligt at råde over sin arbejdsevne og til at råde over ting og ejendom samt til selvstændigt at påtage sig et formueretligt ansvar. Modsat landboforholdet synes denne modsætning ikke at blive skærpet op til næringsfrihedens periode. Tværtimod sker der gradvis en (i et diskontinuert udviklingsforløb) "frigørelse" af arbejderens personlige myndighed fra de begrænsninger, der tidligere var nedfældet i laugsartikler, bevillinger og almindelig lovgivning.

3.6. Opsamling.

For femte gang kan vi konstatere en forskel. Denne gang mellem laug og fusker. Sammen med forskellen mellem fattig og besiddende, kvinde og mand, by og land, adel og bonde udgør forskellen mellem laug og fusker den vigtigste i det absolutistiske samfund. En sjette forskel opstår, men i overgangen mellem det absolutistiske til det borgerlige samfund. Forskellen mellem laugshåndværk og fri næring indvarsler den økonomiske individualisme, men uden at fuldbyrde den normale subjektivitet. Sammen med købstadsprivilegiet var laugsmonopolet først naturgroet; senere blev det ophøjet til lov. Hvorledes for-rettighederne blev formaliseret indgår ikke i diskursanalysen.

Reguleringen af laugshåndværket og købstadsprivilegiet havde ikke enkeltmennesket til lokus, men forskellen mellem by og land på den ene side og på den anden laugshåndværkerne og fuskere. Det var indenfor rammerne af forskellen at byhåndværker blev skilt fra landhåndværker, laugshåndværker fra borgerlig næring, ligesom borgerlig næring fra fri næring og håndværker fra fabriksarbejder. Også i forholdet mellem laug og fusker var samfundet et makrokosmos af to slags mennesker og et mikrokosmos af utallige positioner.

Mester, svend og lærling havde arbejdsevnen. Den personlige myndighed var dog altid begrænset af købstadens, laugets og mesters privilegier. Evnen var personlig. Svenden kunne indgå i mesters husstand; det samme kunne lærling og dreng. Inden for husstanden havde de også (især svenden) visse friheder; men arbejdspligt og laugenes skråer underlagde dem alle et simpelt autoritetsforhold. Som tilhørende mesters husstand blev svenden ikke betragtet som retligt subjekt, men som del af laug eller tyende og kunne som sådan behandles som laugstraditionen foreskrev og husbondretten tillod. Ved laugsskråer var svenden pålagt agtelse og lydighed overfor mester; lærling og dreng var underlagt revselsesret. På samme vis var mester underlagt laugets bestemmelser. Lauget bestemte fordelingen af arbejdet i byen; fastlagde antallet af mestre; bestemte optagelsesprøve og fastlagde priser på arbejdet; de sanktionerede også brud på bestemmelser og forfulgte fuskere og bønnehase.

Kongemagtens regulering af købstad og laug skete på fire måder. Ved at ophøje det før-moderne købstadsmonopol og laugsprivilegium til lov; hvilket skete ved recceser i 1500-tallet og ved Danske Lov i 1660'erne. Ved at opbygge et omfattende bevillingssystem til fordeling af almindelige, generelle og konkrete næringsrettigheder; hvilket skete fra 1700-tallet ved almindelig lovgivning, men også gennem konkrete og personrettede tilladelser. Ved tillige at uddele dispensationer eller tilladelser som undtagelser fra eksisterende privilegier eller almindelig lovgivning; samt endelig ved

at lovgive for områder, der ikke var omfattet af laugsprivilegier eller eksisterende lovgivning og derfor skabte en helt ny reguleringsmåde og et helt nyt reguleringsområde. Manufaktur- og fabriksvæsen blev et sådant.

I modsætning til reguleringen af forholdet mellem de privilegerede og de besiddelsesløse indebar reguleringen af manufaktur- og fabriksvæsen ansatser til normalsubjektivitet. Fra slutningen af det 18. århundrede blev dagleje løsgjort fra reguleringen af tyende og løsgængere. Alligevel var arbejdsevnen ikke fri. Dagleje kombinerede pligten til arbejde med retten til at lade sig formelt ansætte. Lejlighedsarbejde blev accepteret, men ingen måtte undlade at arbejde. Tværtimod blev al ledig arbejdskraft indespærret; indskrevet i børne- og tugthuse, opforstrings-, konvent- og vajsenhuse; indsat i spindeskoler og fabriksskoler. På samme måde blev al arbejdskraft på landet stavnsbundet og pålagt pastvang, mens byhåndværkere blev afkrævet afskedsseddel og vandrebog. Med andre ord: de første og spæde eksempler på individer med ret til egen arbejdsevne, blev gennemsat på samme tid som hele den arbejdsdygtige og ikke-privilegerede del af befolkningen blev spærret inde til arbejde. Frigørelse og tvang blev kombineret.

Faghistorien peger på, at der har eksisteret en inkonsistens mellem det kontraktlignende arbejdsforhold indgået mellem mester, svend og ikke-faglærte lærlinge, drenge og håndlangere og det entydige over-/underordningsforhold indført gennem laugsskråer og pligt til agtelse og lydighed. Ud fra nutidens idealer opstod der en besynderlig konstruktion, hvor svenden (både svend og den zünfthige) var frataget personlig myndighed gennem laugsindskrivning, men også havde (eller fik) visse friheder til opsigelse og til at søge ansættelse.

Begrebet individ indgår i laugenes bestemmelser. Mesterprøven var det personlige adgangstegn til laug; det samme var svendepøven. Retten til borgerlig næring blev også tildelt som en personlig kvalifikation. Mester og svend blev gjort til subjekt for loven, laug og købstaden, hvorfor reguleringen var karakteriseret ved et lokus - ved individet som bærere af fælles rettigheder i egenskab af svend eller mester. Tilknytningsforholdet mellem laug og laugshåndværker var til gengæld karakteriseret ved fraværelsen af et lokus - svenden var pålagt lydighed og underordning; lærlingen hørighed og lydighed; mester var underlagt laugsbestemmelser, og på disse havde de ingen, eller i mesters tilfælde, kun sporadisk indflydelse. Derfor var den absolutistiske regulering af

byhåndværket, ligesom af landhåndværket, inkonsistent. Den var formløs - akkurat som i landboforholdet, kønsretten og lovgivningen om de fattige.

Af samme grund er det svært - måske umuligt - at skelne mellem håndværkeren som retssubjekt og retsgenstand. Svenden var pålagt arbejdspligt ved forordning og ved laugsbestemmelser; det samme var dreng og lærling ved lov. I København var svenden tilnærmelsesvist stavnsbundet til mester gennem krav om afskedsseddel og arbejdsbøger; på landet var der ingen forskel på husmand og landhåndværker. Begge kunne deles til stavns som løsøre og var underlagt stavnsbånd; hals- og håndsret overfor godsejer og lydighed og agtelse overfor husbond. Samtidig - men også i modsætning hertil - vandt den samme landhåndværker flere elementer af formueretlig myndighed, inklusive kompetence og habilitet, mens svenden i byen fra 1600-tallet, men især fra år 1800 fik ret til at blive tilknyttet mester på grundlag af kontrakt og kontraktligende vilkår. Landhåndværkeren kunne indgå personligt bindende fæsteaftaler bestemt af personlige økonomiske interesser; han besad en indskrænket ret til at sælge; kunne hæfte for egen gæld og havde adkomst til at pantsætte egen formue; og kunne selvstændigt fæste til fast og løs tjeneste. For svenden i byen skete ansættelse og fordeling af arbejde efter laugsbestemmelser; for prisfastsættelsen gjaldt det ligeså; fra midten af 1700-tallet begyndte mestre dog at honorere svende efter arbejdsindsats og ikke tradition. Desuden: mens bysvenden havde proceshabilitet og rettergangsret overfor laug, og byens domstole, var landhåndværkeren på intet tidspunkt fuldstændig retsløs uden proceshabilitet. I det omfang håndværkeren var frataget personlig myndighed var vedkommende en ting; og i det omfang han var tilkendt personlig og formueretlig myndighed var han et subjekt.

Den absolutistiske regulering gør det tillige svært - måske umuligt - at skelne mellem vold og udøvelse af autoritet. Kongen kunne udøve uvilkårlig suverænitet. Det samme kunne herremanden og husbond, mens mester var underlagt laugsbestemmelser; laugene havde selvstændig jurisdiktion over mester såvel som svend; hvorfor der var sat vilkår og grænser for autoritetens udøvelse. Først fra 1800-tallet bliver svenden unddraget husbonds revselsesret og får ret til at blive behandlet med "Godhed og Anstændighed" og ikke at blive angrebet med hug og slag eller tiltalt med skældsord. Lærlingen og drenge fortsatte dog lang tid efter at være underlagt revselsesret. I det omfang kongen havde overladt til laugene at regulere forholdet til byhåndværkeren, var denne uden anden retsbeskyttelse end laugets bestemt; i det omfang kongemagten havde lagt begrænsninger på laugenes jurisdiktion og mesters revselsesret var han beskyttet mod den naturgroede magtudøvelse.

Det samme gjaldt landhåndværkeren: i det omfang kongemagten havde overladt til jordejeren at regulere forholdet til landhåndværkeren var denne uden anden retsbeskyttelse end herremanden havde til vilje; i det omfang kongemagten lagde grænser for hånds- og halsretten var han beskyttet mod tab af liv, helbred og ære uden retsudøvelse. Der var forskel mellem herremandens magt over landhåndværkeren og laugets over byhåndværkeren, hvor især den sidste oppebar en større retlig selvstændighed og beskyttelse mod uvilkaarlig suverænitetensudøvelse. Alligevel opstod der for begges vedkommende et stadigt mere modsætningsfyldt forhold mellem formueretlig og personlig myndighed. Kontrollen og disciplineringen tiltog i omfang og blev intensiveret samtidig med, at retten til at bære arbejdssevne og selv beslutte over den blev gjort friere. Håndværkerens retlige status (i by såvel som på land) blev op til landboreformerne og næringsfriheden mere modsætningsfyldt; akkurat som den besiddelsesløses situation gjorde det op til overgangen til dagleje. Samtidig som den formueretlige evne blev frigjort, blev den personlige myndighed begrænset.

For det andet var den absolutistiske regulering kendetegnet ved fraværet af en ratio - af universelle principper for retlig regulering. Købstad og laug havde naturgroede for-rettigheder, begrundet i hævd eller lovgivning; svend og lærling blev reguleret ved laugsbestemmelser og ved lovgivning. Overfor håndværkeren kunne de mægtige (konge, herremand, husbond, laug og mester) udøve autoritet. I nutidige termer kan håndværkerens retssituation kun beskrives negativt; og endda på to måder. Først som forskellig fra den naturgroede frihed som byhåndværkeren havde til at indgå i laug og ansættelse og dermed være beskyttet mod opsigelse og uvilkaarlig magtudøvelse; og dernæst som forskellig fra de friheder han blev tildelt som normalsubjekt i årene efter næringsfriheden.

Den absolutistiske regulering var endelig uden tempus - uden tid og udvikling. I lovgivningen skete der mange ændringer, men først fra slutningen af 1700-tallet blev økonomisk individualisme et sådant fællestræk ved stadig flere af disse, at der opstod en kronologi. Vi har ingen vished for at de enevældige konger tilstræbte at give enkeltmennesket friheder gennem de mange ændringer; vi har heller ingen vished for at laugene havde til hensigt at gøre det samme gennem laugsskråer; men i bakspejlet, for rets- og faghistorien, "startede" menneskets frigørelse med købstadsprivilegium og laugsbestemmelser, der lagde begrænsninger på den fri næring, og udfoldede sig da alle begrænsninger begrundet i privilegier og lovgivning var fjernet. Alligevel kan der identificeres

kimære udviklingsforløb omkring byhåndværk, men især manufaktur- og fabriksvæsen; endda af en mere langstrakt og evolutionær karakter end omkring landboforholdet og de besiddelsesløse.

Kongemagtens gentagne forsøg på at begrænse købstadsmonopolet og fratage laugene den retsdannende og retsudøvende suverænitet sætter kronologi til en række begivenheder fra slutningen af 1600-tallet og indtil midten af 1800-tallet; og gør især Frd. af 23. December 1681 og Frd. af 2. Marts 1800 til diskursive monumenter og alle mellemliggende og efterfølgende lovændringer til diskursive begivenheder. I det omfang ændringerne var orienteret mod dagældende, naturgroede privilegier var de uden tid; i det omfang de var orienteret mod nugældende idealer, dannede de en serie af diskursive begivenheder. Udviklingen viste sig derved at reguleringen af manufaktur og fabriksvæsen blev selvstændiggjort fra reguleringen af håndværk på land og i by; at der dannedes laugslignende, begrænset privilegerede og mere åbne sammenslutninger i modsætning til de monopolhavende og tvungne håndværkslaug; og at der i byerne dannede sig næringer uafhængigt af regulering gennem privilegier såvel som lovgivning. Eksemplerne på borgerlig næring og fri næring satte tiden igang, ligesom forlagsarbejde og retten til at ansætte i dagleje gjorde det.

Ligesom i landboforholdet har historievidenskaben forudsat et slutpunkt (næringsfriheden) for at kunne genkende et startpunkt (kampen mod laugsmonopolet). Historien slutter med håndværkeren, der bliver unddraget laugstvangen og husbondretten; svenden der får ret til at aftale dagleje og arbejde uden for mesters værksted. Den starter af samme grund med kongens kamp mod laugene og købstaden og deres naturgroede privilegier. I rekonstruktionen af byhåndværkernes historie sker der tilnærmelsesvist en evolution; der indtræder dog ingen revolution; selvom forordningen fra 1681, fra 1800 og næringsfriheden fra 1857 fremstår som diskursive begivenheder. Historievidenskaben formår (ligesom jeg) kun at forklare historien ved at gøre kongen eller kongemagtens kamp for samling af suveræniteten i egne hænder til historiens drivkraft. Det er kongen der delegerer myndighed; det er ham der skaber bevillingssystemet og udsteder tilladelser.

Individets historiske konstitution skete i et samtidigt forløb med købstadens og laugets tab af suverænitet til at udøve magt over håndværker, fusker og bønnehas og husbondens tab af ret til at udøve uvilkårlig magt over svend og lærling. I det omfang håndværkeren blev gjort til objekt for retlig normering, blev også kongen gjort til suveræn udøver af den retlige normering.

